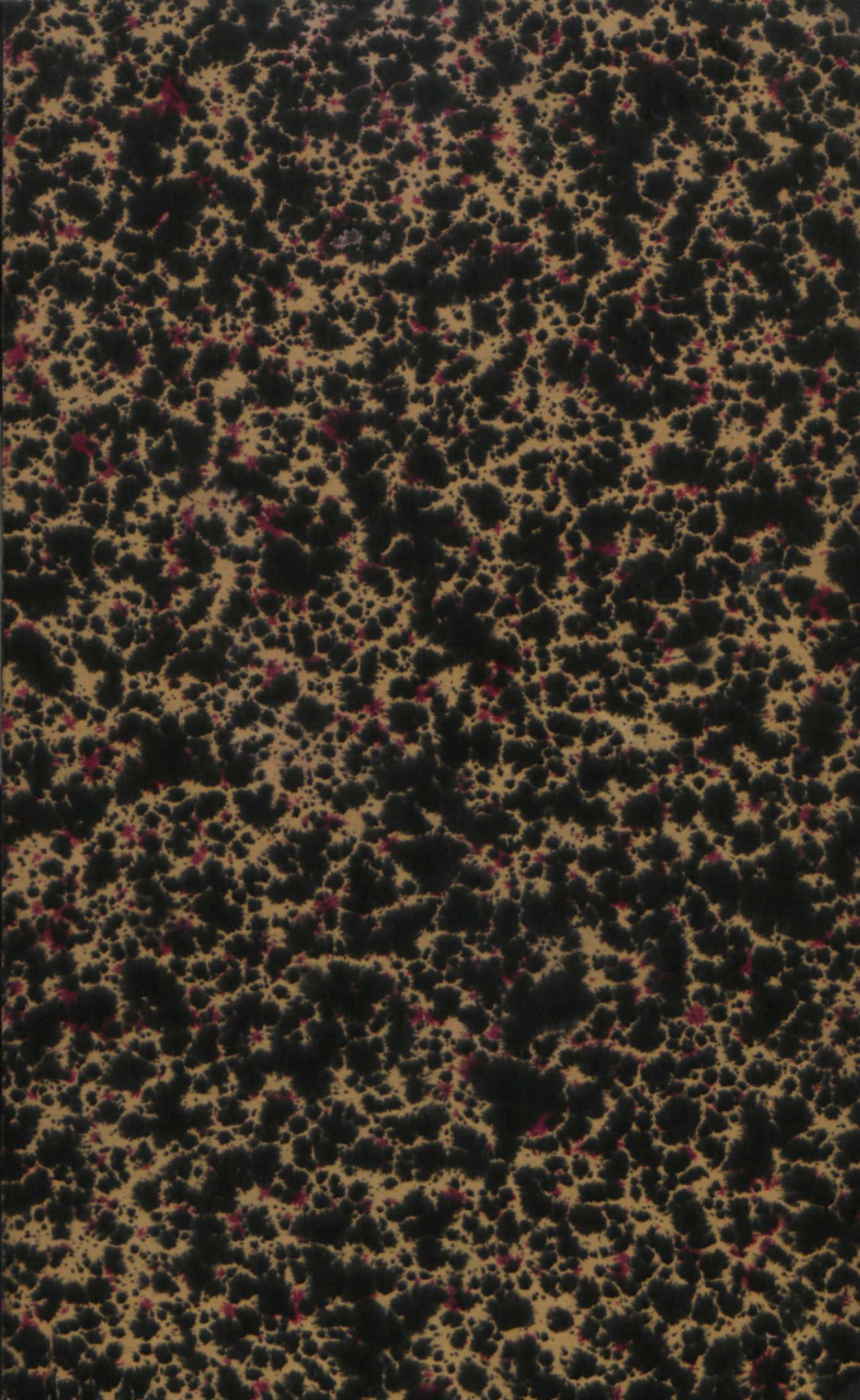

11. 12. 1889

B. 653. (dubl.)

Piltidega.

Sind 30 kop.

Sõja-raamat.

kirjeldusest viimsest Sõja-Greeta sõjast ning Sürgi ja Greeka rahvast.

Sirjuland S. Prants.

Turjewis, 1898.

Sermann'i trükitoja trükk
ja kulu.

Sõja-raamat.

Kirjeldused viimsest Türgi-Greeka sõjast ning Türgi ja
Greeka rahvast.

Kirjutanud B. Prants.

(Piltidega.)

Turjewis.

Trükitud Hermann'i trükikoja kulu ja kirjadega.

1898.

Дозволено Пензурою. — Юрьевъ, 1 Августа 1898 года.

ENSV TA
Kirjandusmuuseumi
Arhiivraamatukogu

43407

Gesõna.

esti kirjanduse väljal on ajaloolise kirjanduse põld alles väha haritud. Ja ometi on just ajaloolisel kirjandusel suur õpetaw ja hariw mõju inimese meelsuse kohta. Ajalugu on maailma üle kohtumõistja.

Gesolew raamat tahab oma poolt mõnda kiwi meie rahwa ajaloolise teaduse templi ehitamiseks ligi lišada. Raamatu aineks on wiimne Idamaa sõda. Selle poolest tohime wast loota, et raamat lugejate poolt lahketa wastuwõtmišt leiab, sest sõjast ja sõjasõnumišt igatšeb meie rahwas ikka nii isuga kuulda. Ajalehtedest meeldiwad rahwa suuremale osale need, kus „häšti sõda sees“ ja ülem pärimine ajalehtede lugijatekt on ikka: „Koh, kas midagi sõjast sees on kah?“

Aga ajalehtede sõnumitešt ei saada iganes õiget ja selget pilti ühegi sõjakäigu kohta. Sest ajalehtedes antud teatused on ühelt poolt liig lühikesed, teiselt poolt liig laiad; mõned

sõjakäigu kohta tähtsujeta lood arutatakse laialt, teised tähtsamad, mis aga filmapilt välja ei paista, jäävad varju; liiati on tulipalavalt sõjaväljalt saadetud sõnumid enamasti segased, tihhti ka wõõritigi, mida mõni päew hiljem tulnud sõnumid üsna ümber liikkawad. Selle kõige pärast on sõjakäiku kokkuvõtetult ühest selle kohta nimelt walmistatud raamatust waja tundma saada.

Gesolew raamat tahab selleks wiimse Greeka-Türgi sõja kohta olla. Küll ei olnud see sõda ise eneseft just nii tähtsa, et selle kirjelduseks iseraamatut waja oleks olnud; sõjakäik oli ühe kuuga lõpetatud ja suuremaid lahinguid, nagu neid suurtes sõdades tosinate kaupa sünnib, ei lööbunud siin mitte ühte. Aga üldiselt ajalookäigus — poolteist tuhat aastat kestnud wõitluses risti ja poolkuu wahel — on ta tähtjas lüli, ja sellepoolest tähelepanemise wäärt. Iga nimetatud põhjusel pole eesolew raamat ka sugugi mitte üksi wiimse sõja kirjeldus, waid selles on sõjasündmuse juurte, ta idu tundma saamiseks terve Balkani maade ajalugu wiimse tuhande aja jooksul, samati Muhamedi usu tõusmine ning tekkimine, täielises pildis lugejale ette toodud. Raamatutegija loodab, et selle läbi mitmegi lugeja filmaring märksalt laieneb.

Isegi mõista, ei olnud see töö sugugi kerge, säärase laialise aine kohta ajaloo põhjatult materjalist just seda välja wõtta mis omane, ja sel mõõdul et paras. Toimetaja on küll oma parema püüdmise järele teinud; kui hästi see tal forda läinud, näidaku asjalik arwustus.

Teine raskus töö juures oli seisukoht, millelt sõja pääle waadata. Sõja-ajaloo kirjutajal on see ikka wäga raskeks ülesandeks, sõdijate kohta diglane ja erapooletu olla, kuna ju

mõlemad sõdijad pooled niihästi sõjapõhjuste kui sõjakäigu kirjelduste kohta diguset omal pool ütlevad — ja enamasti ka usuvad — olema. Et siin sõdijad pooled rist ja poolkuu olivad, siis oli seda enam ettevaatust vaja, et mitte ühekülgfelt ja pimedast pääst ühe poole juures ainult häid ja teise juures üksi halbu külgi tähele panna, vaid igaihele oma anda. — Toimetaja on püüdnud selles tükis nimelt soomlaste seisukohta omale omandada, kuna ta seda õigemaks arvas kui mitmete muude omasid.

Raamatu kirjastaja on ka lahkesti seda kulu kandnud, et raamatusse mitmed pildid on hoolitsenud, mille läbi raamatu kaju kenastatud ja sisu mitmeti selgitatud saab. Loodan, et see lugejale meeldib.

Raamatule rohkesti mõtlemisega lugemist soovib ja loodab

Raamatu tegija.

Esimene jagu.

Idamaad ja Islami õpetus.

Suhatuses.

Europa — wõib küll öelda, üleilmalise — politika üditohaks on viimasel aastafajal niinimetatud Idamaa = küsimus olnud nende maade ja rahwaste saatus, kes Europa idapoolsel maal, Balkani mail, asuwad. (Sieti pole see nimetus küll kohane, sest Europa seisupaigast waadates wõib Idamaaks alles Aasiat hüpida, aga see on kord nii maksma saanud.) Maha arwatud „Punapardi“ sõjad ligi 100 aasta eest tagasi, on ikka Idamaa küsimus see olnud mis Europat põnewuses hoidis. Balkani neem oli see miiliauk, kust tuleksdemed aina alati Europa eidekese on katusele kipunud, mida wahel küll aegsasti sumbutada saadi, aga mõndagi korda siigi tasiwad nad ka suuregi tulekahju. Terweni wiis sõda on wiimse 100 aasta jooksul Idamaa küsimus üles nõidunud, ikka umbes paarikümne aastase wahaja järele. Wiimne nendest, 1877 a. Türgi sõda on meie lugejatel alles wärskelt meeles. (Pää-wastanikud on siin Wene ja Türgi riik olnud, paaril korral on ka lääne poolt ligi löödud, esimesel korral Wene (Austria), teisel Türgi abiks (Prantsus ja Inglise). Pääle nende suurte sõdade on aga nii tihti vähemaid sõdasid ja mäsusid Balkanis peetud — nii palju, et neid sugugi kõiki

ei juuda üleslugedagi. Wiimisel weerandsajal aastal pole enam i h t e aastal mööda läinud, kus Idamaalt ikka mõnda rahutust kuulda pole olnud, olgu ühel ehk teisel moel. Minewal aastal löi jälle sõjatuli jälle lausa leetima. Ning mis muret teeb: Ei ole sugugi ette näha, kas ja millal jälle asjad kord kindlale korrale saama hakkawad. Palju enam on wiimised sündmused muist jaks mõjunud, et asja ja olusid uuesti weel segasemaks ja põnewamaks muuta. Palju, palju muret teewad need tulewikule.

Olud ja asjad Idamaal on tõesti nii iseäralised ja keerulised, et need meie sugusele ainult kui jassis lõngawiht näiwad olema, millest otja ega aru ei saa. Aga seda on nad küll peatfelt terwele Euroopale. Küll on wiimisel ajal, kus raamatute ja ajalehtede aru inimesi ära kipub uputama Idamaalt väga palju kirjutatud ja loetud, kõikisugu asju on jäält teatatud, mida iganes teadus ja politika wõiwad jutustada. Aga kuni Euroopas Idamaa olusid aga läänemaalifelt seisukohalt waadeldakse, ei õpita neid kunagi õigelt mõistma. Kana aega ju kostawad kõige selle käre seest, mis Idamaa olude kohta on tõstetud, k a t s päätooni wälja, aga need käiwad risti üksteise vastu. Kuna riigimehed aina alati oma koosolekutel, parlamentides ja mujal tõendawad, et Euroopa rahu pärast Türgi riiki p e a b ülewal hoidma, sest selle lõpetamisel tuleks ta paranduse jagamisel tingimata üleüldine sõda — kuulutawad jälle ajalehed (mida rahwa hääleks hüütakse, ja see olla jälle mõningate meelest Jumala hää) iga Jumala päew aruldase ühemeelega, et Türgi riiki e i w õ i ülewal hoida, kui jälle neid palju räägitud parandusi toime ei panda. Aga nende paranduste siht ja tähendus on õige tume ju nende sootwijatel enestel, enam aga weel wastuwõtjatel. Derwe aastasaja jooksul on ju riigimehed, konverentsid, sõjawäed ja muud imed Euroopa poolt püüdnud mõjuda, et nimenimetatud „paranduste“ läbi Idamaa küsimus otjustatud saaks. Aga — mis on selle tagajärg olnud? Ainult wiha ja waen-

lust Idamaa rahwaste wahel on sellega äritatud, kurjategude himusid kihutatud, ja järelduseks tulivad toledad weresaanad, nagu hiljuti armenlaste tapmised, kus neid õnnetuid wast 100,000 surma saanud on.

Kuda wõib seda seletada, et Euroopa suurte riikide piiütel, — kellest ju igauks üksikult tugew ja tark küllalt peaks olema, et Idamaa olu parandada suudaks, saadik siis weel ühtlasi — tänini nii wähe mõju on olnud, ehk mõju üsna wastupidine? Wastus selle pääle ei ole just kerge. Aga üks suurem põhjus tohiks küll see olla, et Europas üleüldiselt weel suuremalt Idamaa elu ja islami (Muhamediusu) olu ei tunta. Ka isegi riigimeeste ringkondades ei osata õieti ja täiesti selle saladuslise õpetuse loonust ja ta tähtsust ära tunda, mis ligi poolteist tuhat aastat ligi 210 miljoni hinge on juhatanud, ja mille kange wõim tänapäew weel kõigile haritud maailma piiütele wastu hirmitab.

Islami õpetuse juhataw mõte, walitsew a a d e en järgmine: R i s t i u s k u riigid on me waenlased, ja kõik nende jegamine islami asjadesse on patu tegu, pühaduse teotamine. Selle põhjusemõtte najal — mis tema silmas ümberlükkamata tõde on — peab iga islamiusuline otse oma kindlaks kohuseks, iga uuendust wõi parandust, mis ristiusulise riigi poolt tuleb, põlgawalt kõrwale heita. Miks nii? Mina lihtsal põhjusel! Muhamedlase meelesse ei mahu see iganes, et mingi asja parandus mujalt wõiks wälja minna, kui üksi islami õpetuse sülest, ta pühakirjast koranist*). See on ainus hallikas kõigele häädujale, ja mis sellest ei woola, ehk weel koguni „uskmatate“ poolt tuleb, see wõib aimult „surm potis“ olla.

Õeldagu pääle seda arwamist kui wiltuks ja wõõritiks tehes, see ei aita ega muuda asja — muhamedlastele on see kaljukindel. Ja sellepärast läheb see siht mängist mööda, mille järele Europa w ä g i s e pidada parandusi idamaal

*) Waata „Sirwilauad“ 1898.

toime panema, kuna islami usk kõige edenemise vastane on. Sellel teel ei saada kaugemale. Kuuleme ju aina alati, et suurte riikide „ühijel, waljul nõudmisel“ sultan need ja need „parandused“ on toime panna käskinud. Aga muud ka midagi.eldakse et sultan seda ei suuda. ja nii näib lugu tõepoolest olema. Ges (onäärane kange müür, mida isegi igale poole tungiw ühine Europa wõim murda ei jaks).

I.

Maailma ajaloo otjata kirjus kangas näeme meie wäga, wäga palju suuri ja tähtsaid ilmapõrutawad sündmused, mis ajaloo järkudele nagu algajaks, ajaloo mõttele sihi seadjaks on olnud. Aga mõned üksikud paistawad nagu hiiglastena weel kaugelt üle jellest tähtsast jalgast. Wõrdlemata kõigist ülem on muudugi ristiusu rajamine, millal ta jumalikust tähtsusest rääkimata ka ajalikus elus nii suur mõju on olnud, kui ei ial teisel sündmisel. — Aga selle järele ei tea küll tähtsuse poolest naljalt teist paremini järgnewat kui islami usku põhjendamine, mis ristiusu järele maailma wägewamaks usuks on olnud ja weelgi on.

Aega on sest saadik kulunud aastatuhat ja üle kolmandik weel, kui kusagilt seni kuulmata ilmanurgast, liiwast Arabia kõrbelst, äkki ja aimamata kui kõuekõma ja piksepill iseäraline hüüd kõlas: „La Illa illa Allah we Muhammed Rebul Allah!“ Ja see hüüd käis kätu üle terve Arabia poolsaare, pani jääd kumise ma kõikide kõrwad, ei kestnud kuigi kaua, siis kajas ta Greeka keisririigi rajani, Persia riigi piirini, warsti ka India ääreni ja Egiptuse otsani, kus algab Mooramaa. Ja weel wähe aega aga, siis hirmutas see hüüd iga hinge, kes sel ajal ilmas elas ja ilma asjust osa wõttis. Sest mitte wäiksel ja wäiksel kui sinapi iwake — nagu meie püha usk — ei alganud islami õpetus, et aja jooksul pikaks puuks sirguda — ta loitas koha kui õletuli kõrgele üles taewa alla. Islami ülewal kuuludud märgusõna käis kui pikse paksun

üle maa, riigid jäiwad kuulama, rahwad mõtlema! Mis sest saanes? Ning nagu nõiawäel fertib islamit undemärk, t u m e r k u u, üles kõrgele taewa laotusesse, ta all wehkis ka wainuustatud jüngrite kõwer mõök wahwalt ja wõitwalt, ning kuulutas uut usku ümberringi, tahes ehk tahtmata. Ja islami wõiduwanker weeres kiiruga ning kukutas kirikud ja löi ümber altariid, nihutas ära koguduste küünlajala asemelt, nagu Issand ju aegsasti oma leigetele kogudustele seda oli ähwardanud, kuid paraku 'polnud need hoiatuselahäält tähele pannud. Sääli siis tuli islam ja wõttis kõlbmata kristlastel selle kooregi käest, mille tuuma nad kergemeelselt ära heitnud. Kristlased kohkusiwad, nende kirikud wabisejiwad, aga islam astus raudsammul wõiduteel edasi — kurb küll, otse nendel maadel, kus ristiusu hääl seisnud, ta esimene ilus õitseag olnud! Isegi Sumastaja pühad elu- ja tegupaigad rüwetas hirwitajate islami usuliste jalg.

Sugugi paremat palka — ennemini pahemat — ei olnud arwurohketel paganarahwastel Arabia ääres ja eemalgi. Wõimsa Uus-Persia riik liikati ümber nagu hernejarrik, imedemaa India üle, kust kord ilmatõitew Aleksander tagasi tuli, lagunesiwad laastades islami südid sõdijad. Uimastaw hirm langes kui wõrk kõigi paganarahwaste pääle Ges-Masias, nende papid põgenesiwad wärişedes uue usu ees. Ja „Sassanite wägew riik, nüüd oli põrmuks langenud, ja wararikas Ktesiphon, sai moslemitest riisutud.“ Hirmuga põgenes Greeka keiser Herakleios omalt Siria maalt wälja, selle rajal ärdalt hüüdes: „Sumalaga Siria, wiimast korda weel!“

Aga Islami kõwer mõök wälkus aina wäsimata, ja ühtelugu kummardasiwad uued maakonnad ning riigid kumera kuu ette; kellel elu armas, wõttis selle märgi omaks ja auustas nüüd Allaht; wastutõrkujate weri aga woolas jõena, kuni neid enam olemas ei olnud. Weel ei olnud 100 aastat mööda, ja juba oli terve wiljakas ning haritud Ges-Msia Arabia, Persia, juur oja Indiat, Siria, Kanani-maa (Palestina), Wäike-

Asia, siis kõik Afrika põhjarand ning õitsen Egiptus, Euro-
patgi tükk: Pirenei neem — kõik see oli ju islami ikke all
ohkamas. Kange hirmuvärin wapustas kuulsat R o n s t a n =
t i n o p o l i linna, ta keisert ja riiki. Islam ähwardas temalegi
lauja hutatust. Küll päästis imelik „Greeka tuli“ esiotsja
kuulsa linna kulli küünte käest, aga see oli nõrk troost.

Seft waheajal lagunenud ja pudenenud islamite ilmariigi
süles hanti uus noor ja wõimsa wõju wälja: T ü r g i riik,
kes üle poolletuhande aasta eest e n d islami püha lipu kand-
jaks tegi, ning määratsewad usufõdijad uuesti wõidudele wiis.
Wastupanemata wõimuga laotas D s m a n i riik — ta asu-
taja järele nii hüütud — laiali end Aasia, paisus kangeks
ka Europas, kuni ta kiratsewale Greeka riigile üksna noa kurku
pistis, poolkuu Sofia tornile riputas, samuti Slawi riigid
Balkani mail häwitas, ja siis aastafajad otja Europale lõp-
mata hirmuks oli. Nagu luupainaja rufus ta ristiusulist
Europat alatise kartusega, ta kaotas ära kristlaste wägewad
wäed, häwitas ära nende perekad linnad ja maakonnad; endised
õitsewad aasad, wiljarikkad wäljad ning rahwarohked inimeste
asupaigad muutusiwad islami wande all kurwaks kõrbeks.
Kaks torda kippusiwad islami jüngrid ju Sakjamaa südamesse,
W i e n i linna kallale. Aga see oligi nende wõimu lõpp, ja
paari saja aastast saadik ju lähed islami asi alla mäe. Suu-
malt osalt on see W e n e riigi mõju, kes k ü m n e juurema
sõja läbi Türgi kardetawa kõwera mõõga nüriks tegi. Ju
100 aasta aja eest wõidi türklaste wäljaajamine Europast
päewakorrale wõtta, selle aastafaja keskest saadik kannab Türl
„haige mehe“ nime, ning ta wõimule näib wiimne päew kätte
jõudmas olema. Kuna enne Europa rahwad üks teist islami
mõõga wastu pidiwad toetama, neil kui wähegi wastupaneku loo-
tust pidi olema, wõis jessel aastafajal jeda imelugu näha, et
ristiusku riigid mõndakorda hingewaakuwale Türgi riigile
appi tõttasiwad ja temal nagu armu poolest hinge sees hoid-
sivad. Muudugi on säärane teiste armust ja nende põidla

all elamine vilets küll, ja ei tea kui kaua seda tresta võib. Kuna Türk nii mõnda korda ainult selle läbi veel hingesse jäi, et teised riigid teda võitja vastu kaitsesivad, pidi ta mullu selle hapu õuna hammustama, et ta temal ei lubatud oma võiduwilja maitsta, vaid pidi selle wähega leppima, mis teised hääks arwasivad.

Nimetame siin veel lühedalt ükssikuid juuremaid sündmusi muhamedlaste ajaloo.

Islami politika võimu põhjendaja oli usu algaja Muhamed ise, ja ta pani selle aluse pea, pääle selle kui oma usugi rajas. Ta läks ju algusel selle pääle wälja, et ta usu kuulutajaks sõna kõrwal mõõk pidi olema, ning selle pärast seadisgi ta oma usu esimeste ja ülemate kohuste sekka usueest wõitlemise. Muud woorused aitawad ka jugu õnnistuse poole, aga, „Sumala waenlaste hukkamine wiib igawese õnnistuse sisse“ õpetas Muhamed. Ja oh seda pidu ja põlwe, seda lusti ja rõõmu, mis usuwõitlejaid taewas ootab!“ 72,000 igawesti noort paradisi-piigat omandab jääll igaiüks. See töötus pidi ju tõmbama ja usufõdijatesse waprust kui kannuga walama. Sellepärast ep siis islami usulised seda kohut, et oma usku mõõgateel wälja laotaks, nii karmad ja warmad on täitma olnud.

Muhamedi esimene tähtsam sõjategu oli Mekka linna ära wõitmine aastal 630, ja sest saadik on Islami riik olemas, mis ju „siit maailmast“ on. Pea lehwis ta lipp üle terve Arabia. Upsakuses paijunud, jaatis mees kohe ka naabrimaade walitsejate juurde saadikuid — Greeka keisri, Persia ja Abessinia kuningate Egiptuse walitseja juurde — ning päris nendelt allahetmist ja oma usu wastuwõtmist. Teadagi ei tehtud seda, aga Muhamed ei suutnud enam, nagu küll tahtis, ise „uskumata kuningaid karistama minna“, sest surm — öeldakse, kihwtisurm — koristas ta 632 aastal ära. Silmapilguks näis küll, nagu langeks Muhamediga ihes ka ta asutus, sest allahetidud jugharud püüdisivad kohe kanda

tõsta, kuid prohveti südi äi, Abu-Beker, astus võimsalt ka-
dunu asemele, kui „prohveti järgmine ehk kalif“, sundis rahu-
tuid sõna kuulma, andis uuele usule ja riigile *Korani* (s.
o. Muhamedi õpetuse) korraldamisega kindla aluse, ning kandis ju
islami mõõga tipul üle Arabia piiri. Seda tegivad veel hoopis
südimalt ja jõudsamalt järgmised kalifid *Omari* ja *Osmani*,
kes prohveti lippu nagu tuuletiival paigast paita kandisivad.
Serulalem langes 637 a. *Omari* saagiks, ja kohe lastis
ta *Karia* mäele *Salomo* templi asemele oma nimelise *moshele*
(templi) teha, mis tänini seisab; tuhanded ristiusu kirikud
lõhkus ta maha. Siis ta võitis *Egiptuse* maa ära ja saatis
sääle ilmatuulja raamatukogu — kõige wanemad kirjad ilmas
— oma usumäratsuses — ahju. *Osmani* järele walitses
waga *Ali* (wast kõige auusam kalif), aga ta langes mõrtsuka
käte all. Ja oligi ju islami noor riik wara ülekäte läinud:
Tühi toredus wõttis maad, sifemine wäärtus aga wajus ruttu
ja koduõjad tõusivad. Uus walitseja-sugu, *Ommajad*,
seadsiwad oma auujärje *Damaskuse* linna, ja siit käis nende
sõna 100 aastat üle islami ilma. Nende all wõideti *Af-*
rika rand ja *Europas Hispania* maa, kuna ristiusu rahwa
täielist lõpetust — milleks islami wäed ju wäljas oliwad
ning selleks kest *Prantsuse*maad seisiwad — ainult *Karl*
Martelli wõit juures *Tuuri* lahingis — 732 a. —
suutis eemal hoida. — 750 a. liikati *Omaja* sugu weriselt
troonilt ja *Abbasi* perekond sai walitsema, kes *Bagdadi*
oma ilmariigi pesaks tegi. Siin asus kuusam kalif *Harun*
al Roschid (800 a. ümber); tema ajal oli islami wõi-
mus oma kõrgemal tipul. Kuid pea häwitasiwad sifemised
segadused riigi wälimise wõimu ja lõhkusiwad ta kildudeks,
millel siiski nii palju rammu oli, et *ristisõdade* püüded,
milles pea terve *Europa* ligi 200 aastat wäitas, et ometi
„püha maadgi“ islami orjusest päästa, asjataks jäiwad.
Sufatus aga ahwardas idast, kust seejama *Mongoli* hä-
wituse laene, mis jamal ajal *Sda-Europa* üle ujutas ja

W e n e m a a d paariks sajaks aastaks alandas, ka islamiit ära lämmatama kippus. Hirmsa werewalamise all — 700,000 hinge olla jään surmatud — wõitis werine wõidumees Tamerlan 1258 aastal Bagdadi linna, wiimne kalif sõtkuti sõjahobu kappjade all surmats, ja kalifite riik oli otsas. Kuid mitte Islam. Tamerlani riik kadus nii ruttu kui tõusnud, ta rufudest aga tärkas terane D s m a n i riik (1282), wõttis pea wõimust ja asus kõigi muhamedlaste ette otja, kuna ta walitseja (sultan) endise kalifi wõimu ja auu oma nimega ühendas. Pea oli kõik Wäike-Aasia osmanite päralt, ja 1357 tungiswad nad ju üle merekaela Europasse. 100 aasta jookkul ajaswad nad oma piirid — ristirahwa raskeks ristiks — Donau jõeni ja Greekamaa lõunatipuni, häwitasiwad k o l m e s werises lahingus — Amjel-wäljal 1389, Nikopolis 1396, Barnas 1444 — suured kristlaste sõjawäed, ja paniwad kõige Europa oma ees warijema. Kui 1453 ka Greeka riigi wiimne warem ühes päälinnaga Türgi täitmata kurku oli langenud, kaawas K o n s t a n t i n o p o l — ristiusu armas mälestuskoht, kus rist esimest korda auupaigale tõsteti — Europale kardetatamaks linnaks ja oli jeda aastasajad. See aeg on, Jumalale tänu, küll mööda, aga tänini weel on jään poolkuu walitsuse pesopait, ja iga tõsise kristlase süda kipitab walust, nähes, kuda omal ajal esimese ja tähtsama ristiusu kiriku — Sofia kiriku — tipul Islami kumer kuu kumab.

Seda on Islami usumaratsemisest waimustatud riik ära teinud — jeda on ta ajaloois olnud. Nüüd aga on tewast endise wägewuse wastu ainult wari alles; ta wanadusest wäeti teha näib surmahaigust pödema — kui kaua weel!

Endisest ilmarägewast Türgi riigist Balkani neemel on ainult waewajed riismed alles. Wiimase 100 aasta jookkul on teised Balkani neeme rahwad palju edenenum, õppinud, iseteadmises kaswanud, ja nad on nüüd üksteise järele Türgi alt wabanenum, kes Europa oludele wõdras on ja nende püüdeid enam kammitsjeda ei suutnud. Aastasaja algul wõit-

lešivad greeklased omale vapralt vabaduse, viimase weerand-
saja aasta seas on Rumenia, Serbia, Montenegro ja Bulga-
ria iseseisvaks saanud. Nendele noortele riikidele ja Aust-
riale on Türgi suurema osa oma maad Euroopas kaotanud.
Ja mis tal veel on, see kipub vägise käest libisema, Greeklale
ja Bulgariale ja Serbiale. Kana ta seda veel pidada suudab?

II.

Islami määratu võim ja voli, ta auu, tähtsus ja
mõju — kas see siis üksna walekuju näitis? Kas tõesti
päris t ü h i k o t t nii kõrgele püsti suutis tõusta, kas tõesti
ainult wale ja pettuse pääle see usk oli rajatud, mis poole
ilma ära võitis?

Seda ei tohi tõendada. Küll minetame Muhamedi õigu-
sega w a l e p r o h w e t i k s, aga päris petti se k s ei wõi
teda küll nimetada, sest et ta enamasti s e d a õpetas, mida
ta ise oma p a r e m a t e a d m i s e järele õige ja kõhase
arwas olema, mida ta kas Suunda- ja ristiusu õpetusest oli
omandanud, ehk oma terawa aru najal wälja mõelnud, nimelt
küll oma „nägemistes“ endale ette kujutanud. Et ta harilik
petja ei olnud, selgub ka sellest, et ta walmis oli oma õpe-
tuse eest igatahes kannatama ja suremagi. Ka oliwad tema
elukombed — tema õpetuse järele muidugi — laitmata; ta
nõudis teistelt ainult seda, mida ise pidas (Muhamed sündis
Arabias Mekkas 20. apr. 571, suri Medinas 8. juunil 632).
Ta elas lihtsalt ja auusalt, walitses täitja oma kirgede —
äkilise meele, auuahnuse, kõrkuse — üle, ning suri waga
mehe moodi. (Et ta omal hulk naisi pidas, seda seletas õ i g u s e k s
omale ja muudele.)

Nii on ka ta usuoetus t õ e s t ja w a l e s t kokku pan-
dud; mitte just w a l e u s k, aga küll s e g a u s k. Mis is-
lami usule suure wäärtuse annab ning seda uskude ülemasfe
liiki — Suunda- ja ristiusu kõrwale — seab, on ta a i n u s -
j u m a l u s e (monotheismuse) põhjusmõte. „Ainult ü k s

on Jumal, ep ole teist.“ See on Muhamedi usu alus ja põhi ning ta ülem väärtus. Teine õpetus aga on kohe, et Muhamed Jumala prohvet olla, nimelt kõige ülem ja wiimne, sest ainus prohvet ta ka ei ole, waid neid ütleb Muhamed palju teisigi weel olema, nimelt A d a m a, N o a, A b r a h a m i, M o o s e s e, ka J e e j u s e (kelle hooleks nimelt wiimisel päewal furnute kohtumõistmine olewat). Kuid muud kõik olnud ainult Muhamedi eelkäijad. — Et ta nüüd wiimne prohvet on, siis olla temale Jumal digufeks, jah, kohufeks teinud, kõiki muid uskujaid oma usku pöörda — esiti hääga, aga kui see ei aita, kurjaga.

K o l m a s õpetus on e t t e m ä r a m i s e (jaatuse) õpetus, see on, et kõik, mis inimesele sünnib, temale taewast ära on määratud, mille eest ta ei pääse, kas tehku mis tahes. See õpetus teeb muhamedlasi kindlaks ja surma vastu julgeks. Islami jünger ei nurise mislegi üle, sest — J u m a l tahab nii!

M e l j a s õpetus teatab inglitest, umbes sarnaselt kui ristiusk.

K a w i i e s õpetus, mis pärast = surma elust teadustab, on põhjusemõttelikult ristiusu moodi, aga palju kirjum. — Ta kirjeldab 7 taewast ja 7 põrgut, — ja ta taewarõõmud on säärased, mille pääle wahel häbi mõtelda.

Laiem Islami usuõpetus pole. Ta koorem on selle poolest 1000 korda kergem kui mõnes paganausus.

K a J e l a m i k o m b e õ p e t u s on segadif Juud-i, ristija pagana uskudest, muidugi oma soola palju juures. Inimlikud woorused on usklikkude kohuseks tehtud, halbtused patuks nimetatud, mille eest end peab hoidma. Häätegemise pääle — nimelt waestele — on suur rõhk pandud, kuid südame harimisest on wäha hoolitud. Selle wastu nõutakse wäljult wälimiste usufombete pidamist: Päewas wiiekordne palumine, ümberlõikamine, pühapäewa (reede) pühitsemine, sealha ning weresöömise ja wiina (weini) joomise keeld.

Abielu on ka kumbedetuse kaitse all, kuid mehele on, kui soowib, mitu naist lubatud.

Iseäralist papiseisust Muhamed ei seadnud, waid aga kirjatundjaid rahwa õpetajaks, keda m o l l a h i d hüütakse. Mungaseisus tekkis pea ka islamisse, kellel aga teine wärm on kui ristiusu munkadel.

Muhamed on oma usku nimelt Wana-Testamendi moodu püüdnud seada, sest temagi on riigi- ja kiriku elu üsna ühte sulatanud, mis tema politikaliku usu suures küll teistiti olla ei wõinudgi. Kõik riiklikud kohtu- ja walitjuseasused on usukombetega ühte seotud. Süütegude pääl on enamasti t a s u m i n e nuhtluseks, warastel aga raiutakse käsi maha ja abielu rikkumist nuheldakse surmaga.

Islami kumbedetused on suuremalt osalt õiged ja kohased, ning kui neid aga ka õieti peetakse, oleks lugu üsna kena. P a l w e, p a a s t, a r m u a n d, — neid nõuab islam oma jüingritelt usuwiljaks. Aga et see mitte ka iseenda ärasalgamist, endatundmist ega alandust ei nõua, siis on muhamedlaste juures uhke, kõrk, ennaft-täis olek wäga kodu. On ta oma palwed ära lobisenud, sandile mõne tenga pihku pistnud — siis on ta oma teada ju kõik teinud mis waja — taewa üks peab pärani ta ees lahti olema. Nii tarretab temas kõik tõsine südam- ja meelesharidus üsna ära. Armuta meel ja wägiwalla wõim, mis ainult tugewama õigust tunneb, peab jämeda otša oma käes. Ning mõtleme selle juures, et Muhamed õpetas: S õ d i m i n e usu eest on usu enese järele kõige ülem tegu, mis inimene ial ilmas teha wõib, ta on enam kui palwe, kui häätegu, on kõigeförgema filmas kõige ülem tegu. . . Usu-õda pidada on parem, kui 70 aastat oma kodu palwetada. . . Waata, see on usutee: Wõtte odad kätte ning pange mõõgad wõõle, wõidelge usmata wastu, kuni wastalisi enam ei ole, ja Allah usk ainus on maa pääl.“ — Wõime siis küll mõista, kuida islam nii üürise ajaga nii kaugele üle ilma wõis laiali laguneda. Ja

kui selle juures veel meelde tuletame kuda ta oma paradisi kujukutusega — mis nimelt usufõdija meelele nii magusaks tehti — määratlust mõtlemata inimese rinnus ootas põlema süüdata ning suurele leegile õhutada („töö on küll raske, aga palk on paradisiis suur“, õpetas ta) — kuda ta oma ettemääramise usu (fatalismuse) läbi oma jüngerite meelt nagu joomastusesse pani, neid kartuse vastu karastas ning ülijulgeks ja südiks tegi — siis mõistame, kust islamile see võim tuli, et ta nagu nõiarvael laiali lagunes, rahwad võitis ja riigid neelas, nii ristirahvale ristiks kui paganatele peletuseks sai ning tänini kolmes ilmajaos walitseb ja üle paar sada miljoni oma usklikeks loeb. Ning asju tuli juurde, mis islami võimuvõtmisele otse nagu teewalmistajateks olivad. Arabias ei olnud enne seda mingit kindlamat riiklikku korraldust; suguharud olivad oma wahel alatises riisus ja waenus. Kui kerge oli ühel tugewal käel neid oma alla heita! Ning naabri-riikidest ei olnud üksigi nii wägew, et võimsa käega oleks kõrbepoegasid waguft sumtnud sundida, nendest tulewa hädaohu woogudele paisu ette teha oleks jaksanud. Greeka keisririik oli wanadusest wäeti, Persia riik ka nooruse võimu kaotanud. Sa päälegi oli idamaade ristiusk sifemiste riitude ja kombe = asjade läbi nii ära nõrgestatud ja ära õõnestatud, et ta nagu õõnes puu maha langes, kui wäljast kange tuul ta pääle puhus. . .

Mis on nüüd islami w i l i üleüldise ilmatorra kohta? Crapooletult otjustades ei tohi tõendamata jätta, et ta ajalugu oma jagu on edendanud. Olugi ta usk waleõpetus, siiski on ta ometi mitmes paigas Aσίας ja Afrikas oma eest j u u r e m a t toorust kaotanud ja mitmed kõlwanud ning alatud paganauusud lõpetanud; ta on paljud kinnikumardajad ja puupaku auustajad rahwad a i n u Sumala tundmisele saatnud. Päälegi on islam omal ajal tubli teaduste tõstja ning kunstide kosutaja olnud, liiati sel ajal, kui Europas kummagi ei osatud hoolida. Palju wana aja waimuwara

on just arablaste kaudu Euroopa rahwaste omaks saanud, nagu ka arwuteaduse täiendused (meie nüüdsed numbrid jne.) Et islami witsja läbi uinuw kriistlaste ilm nagu tuimusest üles äratatud ja uuele usuelule kihutatud sai, on ka selge küll.

Nii on islamil ajaloo wäljal wististi oma tähtjas ülesanne täita olnud. Kuid nüüd näib ta aeg mööda olema ta tegude arw täis, ja ta ots wast mitte kaugel. Sest ta waim ei suuda nüüdse ajaga enam ühte mahtuda, kuna ju koran kõige oma usu ja politika olu üsna ühte seob, riigi ja kiriku koguni üheks peab ja seab. Enne — jah enne wõis see otse ta elutingimine, ta tuge wus olla, kuid nüüd on lugu teine — nüüd kaswab sellest ta nõtruš, haigus, wast pea surm.

III.

Sellest, mis eespool kuuldud, saame selgusele, et islam sugugi mõni tühine pagana usk pole, waid et temal ei ainult suur poliitiline, waid ka haridusline wõim on olnud ja weelgi on. Islam ei ole mitte paljalt ekšiw inimese Muhamedi leidis, waid selle usuteaduse järele põhjened ta õpetus igawese tõsiduse põhjale, mida sajad ning tuhanded prohwetid maailma rahwastele kuulutama wälja on läkitatud.

Teisets on tähele panna, et islam ka sugugi üsna hariduse ega edenduse wastane ei ole. Koranis ei leita suurt sõprust ilmliku teaduse kohta — usk on küll.*) Aga Koran ongi muhamedlastele ainult seda, mis meil Moosese raamatud. Islami pühakirjades loetakse weel hulk «Hodis» nimelisi kirjasid — (ewongeliumiks wõiks neid ristiusu moe järele hüüda.) Nendest näib, et islami pühakirjades needjamad kombelised põhjusmõtted ja edendusele ajajad wõimud walitsewad, kui ristiusus

*) Kui tähtjaks aga isegi Muhamedi teadust pidas, tunnistas ta ütetus, et targa mehe kirjamust (tint) enam wäärt olla kui usufannataja iveri. Kuid üldiselt on islamis arwamine, et prohweti seadustes kõik koos olla, mis inimesele waja teada; ega suur prohwet midagi ütlemata ei jätnud mida waja oli.

(rääkimata muudest.) Mõingi usuõpetus ei tunnista paremini kõigi inimeste (teadagi „usklike“) ühe sarnadust, seltskondlikku waabdust, iga inimese õiguste pühadust, rahwaste wabadust, ja mis nimelt tähtsa — walju keeldu wõimu kurjasti pruukimise wastu.

Aga — küsime — kuida on siis wõimalik, et islami all sarnane korratus walitseb, nagu jeda nii kawa Muhamedi usuliste rahwaste juures oleme näinud?

Selle iseäralise nähtuse — mida europlaste seisukohalt raske on seletada — põhjus ei ole islami usus, waid jessel on teised juured. Idamaadel on wajaft hallist ajast saadik üks wanne kaelas — kohutaw, ajalooš hästi tuntud rahwaste suruw ülimuste wõim, mida lühedalt Aasia isewalitsuswõimiks (despotism) hüüdatakse.

See Aasia despotism on tükis teine kui see surumine, mille all ka Europa rahwad oma walitsejate poolt on kannatanud. Europas ei saada dieti arugi sellest Aasia despotismuse olust, ega tunta, määraselt see aasialase meeleolusse on mõjunud. Sest Europas ei ole ialgi inimese wabaduse, iseiseiswuse ja õiguse tunne üsna kustunud. Aga Idamaa tundmuseta, wali ja kuri isewalitseja ei pannud mingit seadust tähele, ei tundnud mingit komblist kõidet omal olema. Ja see piirita, sõge isewalituslik wõim on idamaadel kõige edene mise idud wälja fitkunud, nagu painaja sadade rahwapõlwele pääl lasunud. Kõik rahwaste õnnetused, kõik koledused on selle pärispatu tagajärjed. Ja paraku on tuhanded maadeteadlised, usulised, kombliised ja ainelised põhjused seks ühte liitunud, et see Aasia maade wanne ikka pääle edasi kestaks, wõi igaweseni ajani.

Sellest küljest asja pääle waadates peab küll tunnistama, et islami õpetus alles dieti esimene ja tugew wastuwõim sellele isewalitusolule on olnud. Sellel usulikul liikumisel oli — nagu eespool kuulsiime — imelik wõim. Nus usk käis alatafa wõiduteed — nimelt seni, kui see rahwawalitsuse

põhjusest püüis. Aga wäga mitmesugustel põhjustel ei suutnud islami usk oma rahwawalitsuse põhjusmõtet tegelikult maksma panna. Ta kulutas oma esimese waimustuse-jõuu aga usu laialilaoitamise pääle ära, ja kui siis hiljem oma sifemist olu korraldama hakkas, ei suutnud ta seda enam oma alguslikel põhjusmõttel teha, ega seda despotismuse painet eemale tõrjuda, mida Aasias aastatuhandete wanadune orjuse olu ärawõitmataks oli teinud.

Küll on ta seda mõnda kõrda ka katsunud, aga pikkaes, ifka uuendatud wõitlustes pidi uus õpetus alati alla jääma. Ning ta wali wastane ei leppinud üksi sellega et ta wõitis: Ta wõttis ka wastutõrkuwa õpetuse üsna oma mõju alla ja rakendas ta oma wõiduwantri ette — nii islami algupäralist waimu koguni jalkides. Sõjakat, usuwaimullist wõimu, mida islam esiti korraldas, on despotismuse oma moe järele tarwitanud, ja nii kardetawama hirmuwalitsuse loonud, kui seda Aasia taewas ja maa maailma algusest saadik on näinud. (Sarnast usuõpetuse algus-põhjusmõtte teiseks pööramisest — wõitfimist — on küll mujalgi ka nähtud. . .)

Kui Euroopa riigimeestel nende tundmata wõimude ja põhjusmõtetega tegemist tuli, ei saanud nad niidugi nende alustest ja olekuteest õieti aru ega pole seda tänini täiesti suutnud. Iseäralik näib, et kristlik Euroopa sellele wõimule tänini weel õiget nimegi anda pole osanud. Seda on Suur-Türgiks, sultaniks, poolkuuks ja „kõrgeks wärawaks“ hüütud. (Wimne nimi on iseäranis diplomatikas tarwitatud; see tuleb Türgi pääministri — wesiiri — maja ees olewast kõrgest wärawast.) Euroopa riigid ei ole islami õpetuse põhjusti ega selle iseäralise wõimu salajõudusid, ei ka ta nõrku külgesid tundnud. Selle pärast on nende püüetele ifka aimamata takistused tekkinud. Ta kuna Europas kunagi türklaste loomust, ei ka nende keelt, ei mõistatud, ei tundma õpitudgi pole, siis on kõike seda ainult tundmata mõistatuseliks, wast koguni hullustuseliks hakatud pidama, „laiapätki mehi“ ainult põlgama ja pilkama. Kuid

paljalt sellega ei saa mingi suur küsimus otsustatud ega mingi asi seletatud.

Nii on minewik. Ja olewikust on öelda, et türtlehed nüüd oma korda Europat mõista ei suuda, Läänemaade tarkadest mõtetest Türgi rahwa edendamiseks aru saada ega neid vastu võtta ei taha. Ei tea mis tulewik toob.

IV.

Senini on paraku küll asjalugu alles nii, et Idamaal täis Aasia despotismuse wastupanemata võimul walitseb. Selle juures peab tähendama, et asja suurem halbtus, ta juur, mitte walitsejate isikute juures ei ole. Walitseja võib oma kohast kes teab kui hää, õiglane ja walgustatud waimuga olla — ka ta ametnikud (wesirid) olgu auusad, kuid selle juures jääb ometi despotismuse põhjusmõte alali: Ühe inimese piirita, igast wastutusest waba iselik omawoli. (Ja kuida see inimest üleannetusele kihutab, kui ta oma kombelik võim teda ohjades ei hoiu, on teada küll.) Ning kuni see põhjusmõte idamaades walitseb, jääwad need Europa kehale nagu alati lahtiseks, werd woolawaks haawaks. Europa on küll nii mõnda teinud, et end sellest pahast koormast wabastada, aga see pole seni õnnestanud, ja praegune riigikunst ei tea — nagu hakatusel kuulsiime — selle vastu mõjuwat abinduu.

Kuni Aasia despotismuse oma alusjammastel kindel seisis, ähwardasiwad walitsejaid ainult „palee-mässud“, milles tihti mõni ülemuste ning ametnikkude erakond ühe walitseja troonilt tõukas — wahel ka surma saatis — ning teise asemel seadis. Nii wiisil sündis küll walitseja isiku, aga ei ial walitsemise wahetus — see seisis kindel kui kalju. — Seitsaadiit kui Aasia isewalitsejad Europa riikidega kokku puutuwad, on aga asjalugu palju muutunud. Despotismuse on omale uusi ja mõjuwaid tugeid saanud, mida tal enne ei olnud: Seiswad sõjawäed, korraldatud politsei, telegrahwid, rahapangad, aumärgid — ka oma jagu kooliharidust — need on uued ja tähtsad abi-

nõuud Aasia isewalitseja pihus. Sijsaks tuleb weel see auu-
pakkumist nõudew „diplomatika nõuutogu,“ wõdraste maade
saaditud, kes kõrge majesteedi isiku ümber piirab. See on
endaga uut awalise roomamise awaldust ligi toonud ja walit-
sejale sellega uusi eesõigusi andnud, mis seni idamaadel tund-
mata oliwad ja dieti islami õpetusega ühte ei mahugi.
„Kõdigi usklikkude walitseja,“ kes islami algõpetuse järele Allah
ees muude usklikkude sarnane peab olema, on nii moodu pühaks
ja külgepuutumata isikuks, kõigest wastutamijest wabaks, tõstetud.

Europa ise on nii moodi selle nutmoodi Aasia despo-
tismuse elule kutsunud, on seda iga sugu abinõudega kaitse-
nud, ja nüüd nõuab ta idamaadel „parandusi“. Kga selle
poolt need peawad tulema? Sellesama isewalitjuslise wõimu
poolt, keda ju ta loomus, olek, usk ja 100 aastane kindel
harjumine otse sunnivad, seda a l a l i hoidma mis tal on,
ja sellena püsima mis ta on. Ja et Europa püüded islami
usulises paawstikunnas parandusi toime panna, dieti ei sigine,
polegi imestada, kui mõtleme, et see omaõgi „kristlises paawsti-
kunnas“ asju parandada pole suutnud.

Ja mis abinõusid on Europa seni tarwitand, oma
püüete täidesaatmiseks? Meeldetuletusi, palweid, wahel ka
ähwardusi. Mendega on Türgi riigi targad ju ammu harjunud ja
ei pane neid suurt tähele. Ja päälegi on lugu nii, et Eu-
ropa ähwardused — dieti sultanile tuluks ja toeks on. Olgu
islami usuliste walitseja oma rahwa juures niidu kui tahes
wihatud — nii pea kui ta islami eest wõitlejana üles astub,
ehk näitab, et nagu teeks k r i s t l a s e d temale liiga, siis
wõib ta julge olla, et muhamedlaste waimustus täies leegis
ta wastu lõkkele lööb.

Ja selle juures on weel meeles pidada, et muhamedlased
islami wõimu sisse weelgi kindlasti usuwad. Toewas ja
igawik on nende oma, arwawad nad. Islami peetakse ainuks
tõsijuse hallitaks, ja kõike mis wõerfikt tuleb — liati weel
kristlastest — waadeldakse väga wõeritilt. Ei mingi iluline

wõim, ei mingi fund, mingimoeline õpetus ei suuda muhamedlasti uskumata panna, et Kristlase poolt midagi hääd wõiks tulla; nende südametunnistus ei wõta seda iganes wastu.

V. Aljade säärasel olekul tekitab tugew küsimine: Aust poolt peab siis tarwiline parandus tulema, kui Türgi riiki Euroopa rahu pärast ikka waja on alali hoida, aga see ilma parandusteta enam seista ei suuda, ja wäljast poolt tulewaid parandusi islam ometi wastu ei wõta? Nagu aastakümnete nähtused tõendawad, wõidakse Euroopa ettepanekuid Türgi pool küll päält kuulata, neid ka täita lubada, hädasunnil ka allakirjutada, aga islami wain seisab weveni nende wastu jää igawesti nende wastaseks, ja tagajärjed on aina samad kui seni.

Alja olu õigeks arusaamiseks heidame weel mõne waate ajalooesse. Paneme esitaks tähele, et islam oma esialgusest sihiist on kõrwale käänatud, et ta suunitud on olnud, end Aasia despotismuse alla painutama. Aga usulisel wäljal on wõitlus islami ja despotismuse wahel aina alati edasi kestnud. Terwes islami ajaloo ja kõigis Idamaa mõttetarkuse õpetustes on sellest ägedast ja wisast wõitlusest selgeid jälgi tunda, mis järele jäämata üle 1000 aastat on tuuritud, kuigi tuhande isesuguse kaju all. Ja wiimsel ajal on Europast toodud wabaduse ja harnaduse aated sellesse wõitlusesse uusi aineid, uut siikust andnud. Peatselt kõigis islami usulistest maades on isemoelised usulahud sündinud, muist usulist, muist riiklist laadi. Nendes ilmub islamis ärganud uus waim, kandku nad nime mis tahes.

Europale on nende lahtude sihid ja püüded, nende loomus ja laad alles wõõrad. Kõige enam on tähelepanemist äratanud niinimetatud Noor-Türgi erakond. Selle erakonna algus ja ajalugu on küll kaunis tuttav. Selle tähtsam tegevus on ta püüe, Türgis põhjusseadust, rahwasaadikute kogujne. maksma panna, mida paarikümne aasta eest tuntud Mithat-

pa f h a läbi ka tõesti kord toime seati ja esimene u u e n d u s oli, mida islam oma wäest wõis korda saata. Aga seegi näib aina kui surmalt sündinud laps olema, sest esimese kehwa katse järele (Wene-Türgi sõja algul) suikus see peagi unustusesse ja magab tänini diglase und. — Ometi pole selle nurjaläinud katse pärast Moor-Türgi erakond meelt heitnud, waid peab oma lippu kindlat käes. Kuid kahjuks pole Europa sellest liikumisest seni suurt hoolinud. Ja ometi on see wast ainus tee islami ja uute aadete ühte jünnitamiseks. Rahtlemata oli Midhati wäljamõeldud põhjusseadus puuduline, aga seda oleks ju wõidud parandada. Sel wiisil oleks Europa „paranduste“ nõue palju hõlbustatud. Kuid Europa riigimehed ei osanud seda asja oma hääks käända, waid heitsiwad paranduste püüete ja püüdjate wastalisteks.

Kuigi põhjusseaduse püüie Türgis esiotsja armetult nurja läks, on uued aated selle järele tublisti edenened. Noortürtlelased pole enam seda, mis nad 20 aasta eest oliwad. Selle nime alla käiwad nüüd kõik idamaade edenemise püüdjad. Türgis, Persias, Indias — isegi Afrikas, on need uued aated juurt ajanud. Afsialik iseloomus, islami usu olu, türtleaste sitkus ja Läänemaade wabameelsus on üheskoos mõjudes uued haridusfihid, uued aated sigitanud, mis nobedalt laiali lagunewad.

Selgesti on näha, et islami waim nagu ärkamise olekus on. Arusaadaw on, et meie aegsel hõlpsal ja rutulisel rahwaste läbitäimisel ühel maal ärganud waimlised püüded kiiresti teistesse asuwad. Ja loomulik on, et iga rahwatõug oma iseäraliste waimuannete najal suures rahwastekogus sõnadigust ka omale soowib.

Ka Idamaade edenemise-erakond püüab ja sõuab kõigest wäest, et ta wõimule ja mõjule saaks. Aga selle tatihtuseks on pääle sihemiste kõidikute — millest eespool küllalt oleme kuulnud — ka Europa riigimeeste leigus — wast koguni waenus — ta kohta. Edendajate erakond arwas hääle põhjusel, et wabameelne Europa ta poole hoiab ning ta püüdeid toetab.

Kuid selle vastu on ta ainult tarretanud politikaliste põhjusmõtete mõju tunda saanud, mis end kudagi sellest arvamist ei suuda wabastada, et Türgi riiki ta nüüdses olus alles hoida, üleilmlik seisuford nõudwat. Selle juures ei kuulata südametunniselt ega osata tulewiku tulusid tunda. Ja ometi oleks Euroopal palju põhjust seda erakonda toetada, kes oma poolt arusaamist Europa kõrgemate aadete kohta on awaldanud, niisamuti agarat püüet, neid omale vastu wõtta. Ning abinõusid leiduks selleks nii mõnda.

See wiimisel ajal tärpanud aade, islami ja uuema aja wabameelsete põhjusmõtete ühinemist, on Idamaade kohta väga tähtsa — on selle ajaloo salawedru, nagu nõiakepp, mis tulewikus Aasia ja Aafrika wälimist olu üsna ümber muuta, uueks luua wõib. Keegi Idamaade olu tundja arwab, et see Europa suur-riik, kes selle nõiakepi oma kätte usaldas wõtta ja temaga kohajelt talitada — et selle käes Idamaade saatus seisaks ja ta jääksid olusid oma meele järele muuta ning forraldada wõiks, ilma et suuri ümbermuudatusi wajagi oleks.

Ei tea kas see just nii on. Aga igatahes on tungiwalt waja, et Idamaadel kudagi moodi muudatus paremale poole tuleks, nii et furd need toledad lood lõpeksiwad, mis seni aina alati Türgimaa kristlasi kodu otsiwad. Praegusel asjaolul ei tohi Europa suurte riikidest loota ega nõuda, et nad kõik kristlikud maad poolkuu wõimu alt wabastaks — sellega ei saa nad oma wahel toime. Aga nii palju peaks nad ometi oma juure riigitaruse mõjul toime saama, et toledad weresaanud furd lõpeks.

Peab nüüd wõtama, mis mõju wiimne sõda Idamaade ja islami usu olu kohta tulewikus awaldab. Ilmselt on selleläbi tulnud, et Türgi riik ja islami ilm mitte veel aina elaw surrukaha pole, aga samuti ka, et ta senises olus ei wõi edasi kesta, waid juureni muutuma peab. Mis kujuliseks aga — see jääb tulewiku kosta.

Teine jagu.

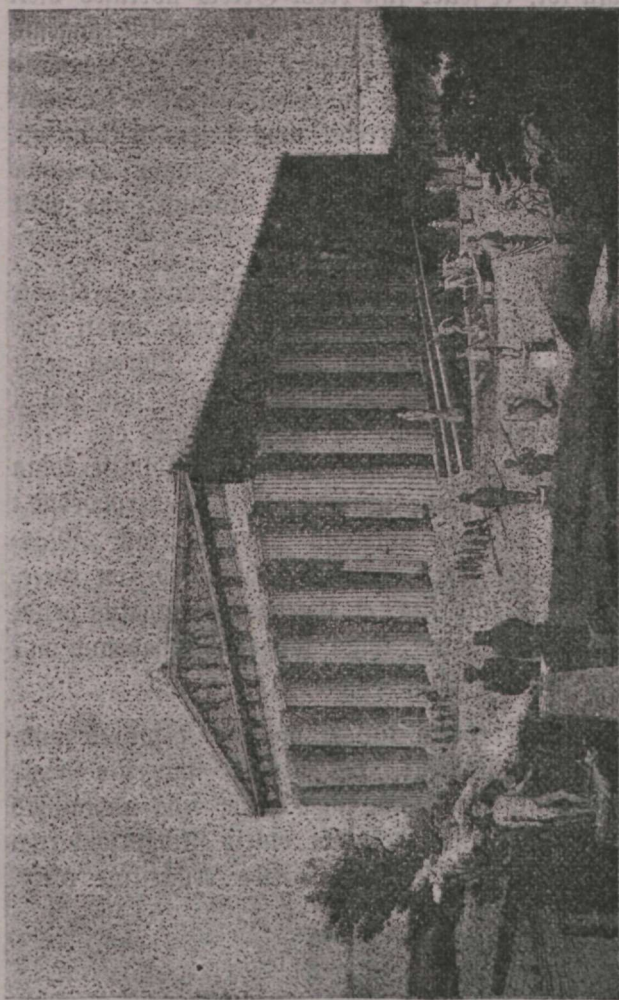
Greeklased.

Paneme nüüd wiimse sõja teist tegewat poolt, **G r e e =**
k a t, tähele.

Greeka nimi kuuldub haritud inimeste kõrwale nii armsalt ja kaunilt nagu muusikaheli. Seda kuuldes kerkiwad me mõttekujutuse ette lõbusad kujud muinasest Hellasest ja selle õitswaist haridusest, mille pääl dieti kõik praeguse aja üleilmline haridus põhjeneb. Me meelesse ärkawad kujud ilusa Hellase sadadest saartest ja lugemata lähedest, mere laenete sülelt kerkiwateist päiksepaistel sätendawateist marmori sanmas=teist, Greeka sügawsinisest taewast ja maa looduse ülisuurest rikkusest ning mitmekesidusest. Me meelde tulewad Peloponnesi mägestikus asuwad südid spartalased, ja nende wastoluna elaw, karmas hariduspeša **A t e e n a**, riigimeeste, kunstnikkude ja mõtlejate linn. Nagu ilus aatelik ilm paistab meile wana Hellas. Me nagu näeksimme oma filmaga neid kangelase=õditlusi, kus **L e o n i d a s**, **M i l t i a d e s** ja **T h e m i s t o k l e s** oma nime suuremataks tegewad, kauleksimme oma kõrwadega, kuida **P i n d a r o s** kannelt mängis, kuida **S o k r a t e s** ja **P l a t o** õpihimulisele noorelesoole kõrgeid õpetusi kuulutasiwad — nii kõrgeid, et neid ilm weel nüüdgi isuga kuulab...

Uga oh — see on unistus, mõttekujutus aga! Rahetuhande aastane pimeduse ja orjuse aeg lahutab nüüdse Greeka

wanast Hellasest. Greeka m a g a s 20 aastafada nagu nõia-
 und. Alles meie päivil on ta uuesti sündinud. Aga ta on

Atteena Atropofis.

alles noo-
 restnõrkrii-
 gife, temas
 on wana
 Hellase pü-
 ha paran-
 dus alles
 hoitud, ja
 ta tõttab
 tublisti ha-
 riduse ja wa-
 baduse =
 teel edasi.

Päewasel-
 ge on mui-
 dugi, et se-
 da tähen-
 dust Greeka
 enam iga-
 nes saada ei
 wõi mis wa-
 nal Hella-
 sel olnud,
 seks on as-
 jad ja olud
 liialt muu-
 tuiud, tei-
 sedgi rah-
 wadon mää-
 ratul mõd-

dul edenenuid. Aga kitsamas ringkonnas on Greekal tulewikus wiist
 weel suur ülesanne täita, nii riiklises kui hariduslises olus.

Wiimne sõda saatis terve ilma tähelepanemist uuesti Greeka pääle. Olgugi et sõjakäik temale auu asemel häbi, kasu asemel kahju tõi, et selles just Noor-Greeka nõrkused dieti ilmutuvad — see jüdidus, millega väike Greeka palju kangema wastase wastu wälja astus, oma wõõra wõimu all ägawaid sugurwendi aitama tõttas, on ikka tundemärk sellest e l u wõimust ja julgest lootusest, mis Greekal oma tulewiku kohta on. Greeka ei ole kahelnud moodsa haarata, et oma uülesande poole tungida; see on temal nüüd nurja läinud, aga pole wiga — aegamööda käiwad asjad.

Küll on see suur waimustus ja elaw osawõtmine greeklaste kohta, mis Europas selle aastasaja algul, Greeka uuesti sündimise puhul walitses, wäga palju jahtunud. Byroni aegie tulikuuma sõpruse asemel ilmus Europas wiimse sõja puhul koguni waenlust Greeka kohta. N ähtuse põhjus on selge. Need suured lootused, mis siis Greeka uuesti sündimise kohta awaldati, ei ole poolegi täide läinud. Otse ümberpöördud: Mina sandid sõnumid tulewad ühtelugu Noor-Greekast: Mäsjud, määratsew eratondlik waen, halwad raha-asjad, on Greekas päewakorral. Mis ime siis, et Europa waimustus nende „suurte ijade wäikeste poegade“ kohta kangesti kahanenud on? Noor-Greeka pole wana Hellase nägu.

Uga selle juures ei peeta küllalt meeles, et suured sündmused aega wõtawad. Rahwas, kes ainult sugu üle poole saja aasta on wabadust maitse nud, aga enne jeda aastasajad raske saatuse wintsutada olnud, ei wõi ometi filmapilgul riiki lüüa, mis kõigiti wanade Europa riikide wääriline oleks. (Antagu aega.)*

*) Selle juures tuleb meil oma rahwa lugu meelde, mis tüfati küll Greeka oma sarnane on. Wõningad mehed tikwad tõendama, eestlastest ei jaada asja, kuna nad oma wabaduse ajal seni ühtegi ei olla toime saatnud. — Noh, wõdatagu siisgi. Rahwad nõuawad oma tosumiseks enam aega kui üks ehk paar põlme!

I.

Ju aastasajad enne seda, kui wana maailma walitfufe süda „igawene Rooma,“ oma tähtfufe kaotas, oli teine wana-ilma tähtsam poik, Ateenä, igast riiklisest tähtfufest ilma jäänud. Ta püüis küll weel kawa teaduse ja kunsti ko-
duna, aga riiklikus olekus wajus see lihtfaks maakonna linnaks.

Sieti algab Greeka lagunemine Aleksander Suure ajaga pääle, kuigi küll just tema ning ta järelkäijad Greeka waimu maailma walitfjaks tegiwad, nii et Greeka keel ja Greeka haridus terve Ges-Aasia ja Egiptuse oma mõju all pida. Kuid mida hellenismus niimoodi wäljaspidi wõitis, kaotas ta feestpidi. Hellenlaste nii ainelikud kui waimlikud wõimud jaiwad selle läbi liialt kulutatud ja päälegi wõdraste mõjude läbi wäga rikutud.

Kui siis neljandal aastasajal Konstantin Suur ka riiklikult Rooma riigi idamaad läänemaadest lahutas — waimlikult oliwad nad ikka lahus olnud — ja uue Ida-Rooma keisririigi pää-asjaliselt Wana-Greeka pinnale ajutas, jäi see ju kohe algufel pödema. Hellenismus ei suutnud enam riiki ülewal pidada — eelpool tähendatud põhjujed oliwad ta jõuulialt kurnanud. Ju uue riigi wälimine nägu näitas kohe, et temast wana Hellase juure aja jatkajat ei saanud. Ta päälinnaks ei saanud wana kuulus Ateenä, waid uuesti tekkinud Byzanz ehk uue nimega Konstantinopol. Greeka riigi uuesti sünoimisest ei olnud juttugi.

Ja uuele riigile tuliwad kohe kanged kiusatfjed kaela. Ta jõud oli nõrk tooreid pääletungijaid tagasi tõrjuma, keda riigi haritud maade rikkus niifama ligi meelitas nagu kärpseid meepotile. Kallide lunastusmaksjude läbi suutfiwad keisrid aga päälinna nende küüntest päästa — maakondades talitafiwad nad nagu süda kutsus. Alaloo-kirjutaja Procopius teatab sellest: Selle järele kui Justinianus riiki walitfes, on slaw-
lased, gootlased ja hunnid iga aasta kõike maad häwitamas

käinud, mis Konstantinopoli ja Ioonia mere wahel on. Enam kui 200,000 iuimest on igal sõjakäigul tapetud wõi wangi wiidud, ning need maad on nüüd tühjemaad kui Skytia kõrbemaa". Ju 200 aastal oliwad skythlased Makedonis rööwimas käinud. Mõni aeg hiljem tungis üks Germania suguharu, herulid, härwitades wana Hellase jüdamesse — Ateenast, Spartaist ja Korinthist saadik. Selle järele käiswad goortlased. 395 a. laatas Alarich Greekat koledasti, 430 kippusiwad koguni koledad wandalid oma hirmsa kuninga Genserichi all wanasesse Hellasesse, siis Ataja maaks hüütud, mis nimi ta Piiblis seisab. Wiimati wõtsiwad (846 a.) slaawlased sõjajõudu Greekasse ette ja jäinwadgi jäädawalt Peloponnesisise asuma. Kõik käijad kistusiwad ikka maha, ülesse ei ehitanud keegi. Kõigi nende sefelduste läbi aga saiwad Greeka keisririigi rahwad nii läbisegi sõtkutud ja nende wõim nii nõrgendatud, et neil sugugi jõudu ei olnud, paisuwa Türgi riigi pääletungimise wastu seista, türklasti eemale tõrjuda, kes ju 1100 aasta ümber Gegea mere saartele ja randadele kippusiwad.

Greeka riigi keisrid oliwad nii kehwas jäänud, et keisrikojast kõik kuld- ja hõbe-asjad kadusiwad, riigimehed kulunud riietes käiswad. Nad ei ei suutnud sugugi neid aina kaswawaid maksusid maksta, mida sõjakad naabrid — isegi noore Wene riigi walitsejad — neilt aina pärisiwad. Mingsi muuga riik end enam kaitsta ei osanud kuid maksuga! Hõlpsasti aru saada on, et säärane riik sugugi wõimsale islama liikumisele wastu ei suutnud seista, kui see oma wõidukäigule wälja läks.

Aga enne kui riik langes, näitas ta ikka oma jagu ka eluwõimu, nimelt aastatuhande pöördel, mõne tubli keisri all. Päälekippujad awaride, bulgaride ja slaawide jalgad oliwad ikka korraldamata rahwahulgad olnud, kelle wõitudel püü ei olnud. Aga jooksul suutis Greeka riik neist jagu saada, neid ristiusku pöörda ja muist oma alamateksgi teha. Nii näiswad

Greeka päewad forrats walgenema. Saratsfenide, osmannide ja bulgarite uued pääletungimised juudeti, kuigi waewaga, tagasi tõrjuda. Maa ja rahwas hakkas ju toibuma, warandus ja tegevus jälle juurduma.

Aga — sääl tuli uus hädaoht — kurb küll, kristliku Europa poolt! Niinimetatud neljas ristisõit, mis muidugi pühamaa päästmiseks poolkuu alt oli ette wõetud, pöördi paraku usuwendade wastu, kristliku Konstantinopoli wõitmiseks. Greeka riik kukutati ja uus „Ladina keisririik“ asutati. Igale poole Greekasje tekkiswad Läänemaade tihk- würistikesed, oma laenumaade walitjusega ja muuga. Kuid Franki rüütlid jäiwad maale ifka wõõrats, nad mängiswad sääl aga isandat, ja nii ei tulnud sellest ida- ja läänemaade ligidast kokkupuutumisest ühtigi rahwaste ühte sulamist. Ega seda aega ka pikalt ei olnudgi; Ladina keisririik ei saanudgi dieti juurt ajada, sest ju 1261 sai Konstantinopolis jälle Greeka keiser walitsema.

Kuid Greeka riik sündis ainult selleks uuesti et surra! Temale oli niüid idas wäga kardetaw waenlane tekinud: Osmanni (Türgi) riik. Tükk tükk langes keisririik ta kätte. Türlklastel oli hõlbus nõrku Balkani riiksid wõita. 1357 pesitas end sultan Suleiman kindlasti Europa kaldale Gallipolisje. Ometi jätsiwad türgid esiteks Konstantinopoli rahule ja wõitsiwad enne selle taga olewad maad. 1365 tegi Murad I. Adrianopoli oma päälinnaks, ja pani selle järele Bulgaria ja Serbia riigid maksu alla. Ta järginine Bajasid I. sündis ka Walahia maa sõna kuulma, häwitas toledas Kosjowa lahingis Serbia riigi üsna, wõitis siis Makedonia ja Thessalia, ning tungis päris Greekasjegi. Wiimati ei jäänud keisririigist muud üle kui päälinn. Ja 1453 lõi ka selle tund; Muhammed II. tegi Konstantinopolist Türgi päälinna.

Sellega oli Greeka riiklik olu lõpetatud. See oli greeklastele nii kange löök, et nad sugugi asjalugu uskuda ei tahtnud.

Elawalt kujutab seda greeklaste rahwajnt, mis tänini alles püüinud. Keegi nonn oli parajasti talu küpsetanud, kui hüüdu kuulis: „Ratsu et ja paku saad, türklased on linnas.“ Kuid nonn ei usu seda sugugi, waid wastab kindlalt: „Alles siis võib Türk sisse pääseda, kui kalad pannil elusse ärkawad ja lendu lähewad!“ Ja näe — kalad tõstawadgi pääd, lähewad lendu — ning noorstawa ratsu seljas sõidab Osmanni mees uulitsal. — Teine jutt pajatab, et linna langemise puhul parajasti linna suures pääkirikus (kuulus Sofia tirit) jumalateenistust peetud, idamaa täiel toredusel. Sää! kuuldu hüüd: „Türklased tulewad!“ Kohkunud preestrid haarawad pühad riistad sülle, et neid peitu wiia, aga taewast hüüab hääl, et jäägu nad paigale. Ajutiseks pandawat küll Sofia harjale poolkuu kumama, aga kord tulla tund, mil nad kõige kaotatud jälle kätte saawad, ja siis wõida ka praegu nii kurwalt katkestatud jumalateenistus lõpuni peetud saada. — See jutt kujutab elawalt, kui kõwa greeklaste lootus on, et omal ajal jälle Kuldsarwe kaldale (Bosporuse ääres) uus Greeka riik sünnib; see on Greeka rahwa magus unistus, Suur-Greeka aade, oli ka wiimisele sõjale ajaw wedru.

Konstantinopoli langemise järele langesiwad needgi Greeka maad, mis weel wabaks jäänud, nagu mängides Türki näppu. Ja nüüd tuli Greeka rahwale kõwa aeg. Kõik riiklik täheendus oli neil kadunud. Ometi jäi neile kogukondline wabadus: ka nende isikliku wabaduse, keele ja usu jätsiwad türklased rahule. Sest tõele auu andes peab tunnistama, et türklased sugugi nii kanged usumäratsejad polnud kui muud muhamedlased (saratsenid Hispanias jne.) Säärased usukiusamised, nagu Pariisi Pärtli öö, seaduslik usufurumine Jiris jne. on türklastel tundmata. Greeklased ifegi ütlewad, et türklased enam oma usu-lahulasi ihitlasi wihkawat kui kristlasi. (Paraku nähti aga seda ka, et greeklased „Ladina kristlasi“ enam wihkasiwad kui muhamedlasi.) Kohe Konstantinopoli ärawõtmise järgi finnitäs sultan Muhammed II. Greeka patri-

arhi (kiriku-ülema) oma poolt ametisse, ja temast sai siis nagu kristliku riigi walitseja Türgi riigi sees. Keelamata wõiswad greklased oma kirikuid ja kloostri ehitada, pühasid pidada, kõiki usukombeid täita. — Ka ilmalikult poolt ei rõhunud Türgi walitsus oma poolt amat liiga. M o r e a s, wanal puhtal Hellase pinnal, oli weel koguni täieline kodune omawalitsus, mille eesotjas ristiusku ülemad seiswad. Kogukonnad waliswad omale ise wanemad, ja need jälle oma seast maakonna ülemad; riigimaks määrati Tripolisas wanemate koosolekul — Türgi walitsuse filma all teadagi, selle jagaswad siis wanemad külade ja perede pääle asjatahasekt. Samane asjatord walitses Rumelias (Aldrianopoli ümber.) Teadagi pani see seadlus Türgi ametnikkude omawolile piiri. Kui weel tähele paneme, et linnades greklased oma agaruse ja selle läbi saadud waranduse tõttu laiskadele muhamedlastele aina tarwiliseks tuliwad, ja et üheskoos elamine, ühesudusel haridusel olles, isegi wihasevad naabrid kokku sündima harjutab, siis mõistame, et Türgi ise greklastele ikka sugu ära kantaw oli.

Kuid — suur efektus oleks arwata, et Türgi walitsuse all almad ilusti elada wõiswad. Kui nüüdgi weel — hoolimata Euroopa riikide alatisest walwamisest ja noomimisest — kõik sarnaduse, sallimise ja õiguse eeskirjad kristlaste kohta surnud kirjatähed on, kui weelgi sääraseid sündmusi wõib juhtuda, kui Armenia weresaanud — kuida oliwad lood siis minewal aastasajal ja warem, kus türklastel kedagit keelamas ei olnud? Olgugi seadused ja seadlused oma kohast hääd — tulu polnud nendest ühti, kuna kõik wõim dieti aimult sõjawäe käes seisis. Ning see wägiwald ja ülekohus, mida pashad, wesiirid, kadid ja agad näitaswad, ilma et walitsusel sellest aimu oleks olnud, läks üle iga piiri. Mis aitas et pärised maksud liiad ei olnud — eraforraliste maksudega nüüti rahwas ometi paljaks, sest neid määrasiwad ametnikud nagu süda kutsus; ja kui maksud ei saanud, müüdi maamehe põllusaak sunniteel. Amet-

nikkude rõhuline oli wali ja kole. Vapitsemine, salalik meel ja muud orjalised omadused olivad selle vastu ainuke abinõuu, ja sellest tuleb, et need halbtused oma pitsari sügawalt greeklaste pääle on surunud.

Uga nii raske kui wõõras ike ka oli — wabadusetunne ei surnud greeklastel. Seks oli nendel kuulns minewik. Suurem osa teadagi ei wõinud muud, kui nürimeelses kannatuses selga küürutada.. Uga oli neidgi greeklaste suguharusid, keda türklased kunagi täitsa alla ei olnud heitnud (Moreas ja Kreeta mägestikus). Ja igal pool leiti üksikuid südikaid mehi (kleftid hüüitud), kes karedates kaljukuristikudes wabamehe elu elasiwad, igawesti Türgi weriwaenlase vastu wõideldes. Siialt koormatud meeloom läheb teatawalt peruks. Nii jooksiwad tihti ka Greeka siialt surutud talunikud langedikult mägestikku, ühendasiwad end sääl karjastega ja hakkasiwad rööwliteks. Nad saiwad nii ometi wabalt sõjariistu kanda, mille pidamine neil muidu keelatud oli.

Zugemata on nende Greeka rahwalaulude arv, milles neid wabadusewõitlejaid ülistatakse. Ja imelikult kuulduwad mõned ajaloolikultgi tuntud jutustused wõitlustest, kus pihutäis mehi hull julgelt mitme tuhande vastu on wõidelnud.

Uga kui wahwalt ka üksikud wabaduse kangelased wõitlesiwad, kui wisalt warjus olewad suguharud oma wabadust kinni pidasiwad — Greeka r a h w a s ei wõinud sel moel wabaneda. Selleks oli suurte hullkade tegu waja. Ring et see sündis, tuli iseäranis niinimetatud „fanariotlaste“ läbi. Nii hüüti Konstantinopoli Linnaos F a n a r i elanikka, kes puhtad greeklased olivad, nimelt aga neid suurtsugu perekondasid, kes linna langemisel linna jäänute järeletulijad, ehk hiljem tähtsaks tõusnud olivad. Need perekonnad olivad just sellega, et nad Türgi walitsusega sõbrustasiwad, omale suure mõju kätte saanud. Ja oma kõrgema hariduse tõttu saidwad nad omale tähtsad ametid. Tihti olivad nad tõlkideks, riigimeesteks, isegi ministriteks, ja Moldaia ning Walahia würs-

tideks. Selles ametis mõistivad nad palju sugurahwa pääle mõjuda. Küll hoidsiwad fanariotid end awalise mässusihhi eest, aga nad tõstsiwad mõjuwalt greeklaste haridust selle läbi, et Greeka koolisid nii kodus kui väljamaalgi asutasiwad, Greeka õpetlasi ja luuletajaid toetasiwad, ning nii sugurahwa juures minewiku mälestust ja tulewiku lootust uuesti äratasiwad. Tähtsama Greeka rahwuslise mõtte edendajatest oli *R o r a í s* (1748—1833); ta oli ühes arst ja mõttetark, kirjanik ja teadlane, selle juures palaw isamaa sõber. Terwe oma pika elu aja töötas ta selleks, et oma sugurahwast isamaa tundmisele äratada ja seda mujal tutvustada.

Wiimsel aastajaja wahetusel — nüüd 100 a. eest — kus kange käärimine üle Europa käis, mõjus see ka Greekasje. Ammu külwatud seeme hakkas idu ajama. Neg oli selleks küll ka dieti paras. Türgi riigi õlu oli lohakusesse langenud. Piirimaades oliwad jäälsed kubernerid (pashad) nii wägewaks paisunud, et nad sultaniist enam ühtigi ei hoolinud. Peatselt oma wolil walitses *Ali-pasha* Albanias, *Poszwan Dglu* Serbias, *Me h m e d A l i* Egiptuses. Türgi sõjawägi oli nõrkenud ja alati sõjas wäliste waenlaste wastu. Wabaduse igatsejad kristlased mõistiwad siis küll loota, et nendele Europa poolt, kus ju Türki weriwaenlasena tunti, abi ning tuge tuleb, kui nad Türgi wasta kanda tõstawad. Kuid — Europa riigimeeste plaanisse ei passinud see ometi. Sest Prantsuse mässu toledad sündmused oliwad wõimupidajaid kõigi wabaduswõitluste wastu kahtlaseks teinud, olgugi et see nii diglase asja eest sündis, kui Türgi wõimu kukutamine küll tunti olema. Aga Europa riigimeeste külmusest hoolimata edenes Balkani maade Türgi alt wabanemine aastajaja jooksul nii suurelt, et nüüd mitmed iseseiswad riigid sinna on tekkinud, otsegu müüriks iga wõõra wõimu wastu, kes end sinna tahaks pesitada...

Greeka rahwa wabaduswõitluse lugu on üks kirjumatest, aga ka kaunimatest lehekülgedest ajaloo-raamatus.

Ju 1770 a. katsumasiwad greeklased kanda tõsta, — *W e n e*

m a a abi pääle lootes, kes siis Türgiga sõdis, kuid see lõppes
 firwalt. Türl ajas seekord metsitud albanlased greeklaste
 vastu, ja need surusiwad hirmsal kombel mässu maha. Aga
 selle aastasaja algul hakati igal pool, kus aga greeklasi asus,
 isegi Döuna-Wenemaal, jälle kõwasti mässu Türgi vastu
 hauduma. Tugewalt toetas mässumõtet lootus Wenemaa abi
 pääle, kuna üks tähtjas greeklane, *R a p o d i s t r i a*, Wene
 minister ja Keisri Aleksandri I. sõber oli, teine jälle, Alek-
 sander *I p s i l a n t i*, Wene kindraliks. Wiimne oligi sala
 kõige mässuliike juhataja. 1814 asunud salaselts „*Hetairia*“
 kihutas igal pool ja korraldas greeklaste seas iseseiswuse mõtet.
 Kewadel 1821 arwati aeg olewat, lahti liüa. Lihawõtte
 pühadel pistis *P a t r a* pääpiiskopp Moreas ristilipu püsti
 ja kutsus greeklasi wabadussõjale. Kui kõuehäääl tajas see
 Greeka rahwa hinges vastu. Kleetid ja fanariotid, preestrid
 ja talupojad tõttasiwad wõidu wõitlussele. Ja algusel oligi
 neil õnne: Esimese hoga wihtusiwad nad poolkuu wanast
 Hellasest wälja. Kuid pea pööras teine lehekülg. Nii kind-
 lasti loodetud abi põhja poolt ei ilmunud. Ipsilanti tungis
 küll oma wälja walitud hulgaga Beszarabiast *M o l d a w i*
 maale, arwates, et säälsed rahwad kohe ta liiki lööwad. Kuid
 see lootus pettis rängasti. Greeka „püha hulk“ häwitati
 wiimseni meheni, wahwa juht juri wangina. Wene riik jäi
 osawõtmataks. Ja sultan maksis greeklastele Konstantinopolis
 kolevalt kätte, mis nende suguwennad temale tustka teinud,
 neid tapeti maha kui karja, pääpiiskopp poodi altari külge
 üles. Aga see ei soigutanud enam mässu sugugi, waid kihutas
 aina suuremaks. Ju oli wana kuulus Ateena mässuliste käes,
 merel tegiwad greeklased laewadega Türgile ränka kahju.
 Jõulu ajal 1821 peeti Moreas suur Greeka rahwusekoosolek;
 sääl tunnistati Greeka iseriigiks ja walmistati talle põhjus-
 seadus. Kuid wäga raske oli noore riigi elualgus, ja palju
 ei puudunud, et ta sündimise järele kohe surunud oleks. Oli
 puudus sõja- kui elutarwitustest, ning päälegi kippus Greeka

põline patt — erakondlik meel — kohe ka uut riiki lõhkuma. Njutises walitsuses seiswad kaks erakonda waljusti üksteise wastu. Ning kui siis weel wägew Egiptuse walitseja Mehmed Ali oma poja Ibrahimiga 20,000 mehega greeklaste kaela saatis, näis nende lugu lauldud olema.

Alga — kui häda kõige suurem, on abi kõige lähem. Kuigi Europa riigimehed jeda wõitlust külmalt päält waadanud oliwad — jeda enam ärkas haritlaste ringkondades osawõtmine wana Helleni rahwa järeltulijate kohta. Suuletajad, nagu Byron, Beranger, Boiss, Müller, kirjaniidud ja õpetlased aratasiwad wägewasti waimustust, wabatahtlisi tõttas kõigist rahwastest greeklaste ridadesse, rohkeid abirahwaid koguti. „Filhellenismuse“ liitumine sai wiimati nii wõimsaks, et see ka lõppeks walitsused ligi tõmbas. Inglise osaw pääminister Canning sepitses lepingu Inglise, Prantsuse ja Wene wahel, ja nende kolme riigi laewad häwitasiwad kuulsas Navarino lahingis 1827 Türgi laewastiku footumaks, mille pääle egiptlased end Moreast koristama oliwad sunnitud. Selle järele tulewas Wene-Türgi sõjas wõideti Türl puruks ära, ja ta pidi Adrianopoli rahulepingus Greeka oma alt wabaks tunnistama. Europa riigid, kes Greeka uuesti sündimisel wadearits olnud, asusiwad ka ta wöörmündriteks ja seadsiwad noore Baieri printsi Otto Greeka kuningaks, keda ka Greeka rahwusekogu seks walis. Algusel oli noore riigi päälinn Naupolia, kuid peagi tehti seks wana kuulus Ateena; sellel nimel oli nagu udiawõim, ja greeklased ei wõinud teifiti mõeldagi, kui et nende uue riigi päälinn ainult põlises auus olew Periklese linn wõis olla. Ja sellele järele ongi Ateena, mis wabadussõja ajal wilets albanlaste külla oli, ime nobedalt kaswanud, oma wõistlejad Nauplia ja Patra ammu maha jätnud, ja on oma üle 100,000 elaniku hulgaga praegu kaugele kõige suurem Greeka linn.

II.

Greeka riik oli nii uuesti sündinud. Aga greeklaste soowide ja lootuste kättesaamiseks oli see ainultesimine samm. Ainult väike osa greeklaste maast — see küll wana, puhas Hellase pind — oli wabaks saanud; Greeka rahwarwust asus wast ainult weerand uue riigi piirides, ja sõja läbi oli seegi wäga kahanenud, sest umbes miljon hinge oli sõda ärasöönud. Suurem osa greeklaste jäiwad wäljapoole Greeka riigi piirid, ning nende liitumine „emamaa“ külge — see on terve Greeka politika ajaw wedru ikka olnud ja on tänini. Arimmi sõja ajal, kus Türgi ühewähe kimbus oli, hakkas Suur-Greeka liikumine õige kangelst käärima, kuid aeg läks tarwitamata mööda ja et kuningat D t t o t selle juures hooletuses süüdistati, riijus mäis temalt krooni (1862.) Selle järele sai riikide soowitusel Daani prints G e o r g (meie Lese Keisrinna wend) Greeka kuningaks. See tõi kohe Inglise poolt waderikingiks F o o n i saared ligi (mis tükk Greeka maad on, aga wiimati Inglise omaks olnud), ja wiimse Wene-Türgi sõja järele, kui Türgilt nii mitmele tükkisid jagati, õnnestas ta Greekal suurte riikide abil wiimati — küll aastate pikkuse waewlemise järele — omale riigi põhjapiiril wiljakat T e s s a l i a lagendikku omandada. Sellega tõusis riigi suurus 65,000 ruutwersta pääle — nii 13-dale astmele Europa riikide seas. Wiimses sõjas, kus ta omale uut saaki saama läks, kippus aga seegi kaduma. Seda ei lastnud küll Europa sündida. Senised piirid jäiwad peatfelt Greekale alles, aga teada on, et ta nendega sugugi rahul ei ole, et hellenismuses weel oma lootuste sihile ligigi pole saanud. Sest see pole põrmugi wähem, kui Konstantinopoli omandamine ja uue juure Greeka riigi põhjendamine, kes Türgi pärandajaks asuks. See siht oli ju kohe Greeka rahwuslike liikumise algusel — 1770 a. ümber — neil ees, ja sel puhul toetas seda püüet Wenemaa wägewalt; juurel keisrinna Katarinal II. arwati

kindel nõuu olema, Greeka feisririiki uuesti rajada, mille walitsejaks ta pojapoeg Suurwürst Konstantin Pawlowitsh pidi saama (kellele just selle tõttu wana kuulus Greeka nimi oli antud ja temale ka Greeka keelt õpetatud.) Kuid sest saadik on ajad palju muutunud, inimesed ühes ka. Wenemaa politika siht on ammu selle poole pöördud, kord ise Konstantinopolis isandaks saada, ja ajajooksul ei jää see wiist tulemata. Kuid see oleks siis lõpp Suur-Greeka püüetele, seda enam, kui Wenemaa poolt Konstantinopoli eest tasuks Australiale Saloniki on lubatud, nagu seda arwatakse. Greeklased peawad siis küll Türgi pärandusest suu puhtaks pühkima, ehk aga wähega leppima.

Uga isegi kui õnnelikad asjaolud Suur-Greeka mõttel täide lubaks minna, jääb küll wäga küsitawaks, kas nüüdsed greeklased suudawad ja kõlbawad säärast suurt riiki walitsema. See, mis senisest Greeka riigist nähtud, ei anna selleks just suuremat lootust; Greeka olud pole põrmugi eeskujulised.

See asi toob teise küsimuse ette: Dns õieti nüüdsed greeklased wana kuulsa Greeka rahwa järeltulijad — on neil üleüldse digust, nii täielikult Greeka nimega ette astuda?

See küsimine pole enam sugugi uus. Waewalt oli Us-Greeka riik sündinud, kui üks Saksa õpetlane Fallmerayer arwamisega wälja ilmus, et wana Helleni sugu ajajooksul puha kadunud olla, ja nüüdsed Greeka nimekandjad muud pole kui Greekasse asunud slaawlaste järeltulijad. Mees tõi oma arwamise kinnituseks palju näitusi, ja see mõjus sügawalt Euroopa pääle, kuna esimene waimustushoog greeklaste kohta ruttu oli jahtunud. Ja nüüd kardeti, nad olla petta saanud oma greeklaste aitamisega.

Kuid Fallmerayer oligi lapse ühes pesnweega wälja heitnud, seda tunnistawad nüüd kõik asjatundjad. Alalooline tõde on küll, et slaawlasti pika aja jooksul, 8-mast aastajast ju, nii mitmele poole Greekasse on asunud. Kuid põhjuseta on see arwamine, et nad endised elanikud ära kaotanud wõi

endasse imenud on. Nii on ümberpöördud: Greeklased on slaawlased enestesse sulatanud. Kui ühewahel slaawlaste arm Peloponnesis nii rohke oli, et maad ju Slawimaaks hüüti, on see ometi hiljem greeklaste kõrgema hariduse mõjul ajajooksul nii täiesti greeklaste hulka ära kadunud, et aga weel mõned paiganimed ja mõnes kohas tihemini ilmuwad walgemad näod Slawi jälgi tunnistawad.

Teadagi ei ole Helleni veri küll jegamata nüüdsete greeklaste päranduseks; nii mitmed wõõrad ained on jellesse liitunud. Aga üleüldine rahwa loomus ja kõige pääst keel näitawad, et greeklased wõõrad enestesse on sulatanud, ei ise nendessee sulanud.

Ega ükfinda slaawlasti pole greeklaste sekk sattunud waid muidgi. 13 aastajast saadik on Greekassee hulgal albanlasti tulnud, wana Illiria rahwa järeltulijad. Wiimised jälgad tuliwad alles 100 aasta eest — 1770 ümber — keda Tüürki siis Moreassee mässi maha suruma saatis, aga kes selle järele sinna jäiwadgi. Suurelt osalt on albanlasedgi ära greekastatud, palju on aga neid ka, kes tänini oma rahwust alles hoidnud, kus nad nimelt tihedamalt koos on. Nii on Argolis enam pooled elanikud albanlased, üle riigi on neid nii 220,000; see on ligi kümnendik terve rahwa arwust. Aga see pole riigile kardetaw ühti, sest albanlased ei aja enamasti oma rahwust taga, waid tahawad greeklased olla, ja oskawad enamasti ju Greeka keelt. Päälegi liidab neid ühine usk ja ühes kannatatud hädad ühte. Greeka wabadus sõjas oliwad albanlased sama südid sõdijad kui päris greeklased kunagi; nendessee tuliwadgi tublimad wäepäälid.

Kuid Greekas asub weel üks rahwasugu, kes end senini aina iserahwana on hoidnud. Need on walahhid, kelle päris asumaa Donau jõesst põhjapool, Kumenia riigis on. Nähtawalt on nad wana Balkani neeme rahwa järeltulijad, kes aga Rooma ajal ära roomastatud on. Neid loetakse Greekas wast 50,000, ja on nad enamasti karjapidajad. Ne-

madgi aga räägivad ju suurelt osalt Greeka keelt ja oliwad Türgi ajalgi palawad hellenismuse sõbrad. Bulgaria wabane-
mise ja Rumenia iseseiswaks saamise järgi on küll Makedonias
walahhide juures rahwuse tunne ärganud, aga Greeka walah-
hidesse wole see liikumine suuremat puutunud.

Aga kus jäiwad siis türklased, Greeka endised
isandad? Jah, nende päewad oliwad Greeka pinnal kohe
loetud, nii pea kui nende walitusus lõppes. Ega neid ennegi
jääb muid suuremat polnud kui soldatid ja ametnikud. Minult
põhjapool, Tessalia maal, asus sugu ka Türgi rahwast,
ja on jääb seda weelgi, nimelt Larissa ümber, kuna see
maa ka alles 1881 Greekale sai. Selle asja-olu pääle toe-
tades tahtisgi Türk wiimse sõja järele seda maad omale ta-
gasi. Et aga seda ei lubatud, siis kaowad küll needgi Türgi
jätised pea Greekast.

Weel asub Greetas sugu itaalalasi, sellest ajast saadik
kui Wenetsia wabariik jääb walitsez, mustlasi ja — ega need
ju kufagil puudu — juutisid. Kõik see wõdras kraam totku
wõetud, teeb wast ümmarguse poole miljoni wälja. Et aga
Greeka riigi elanikkude arw 2¹/₂ milj. on, siis jääb ikka weel
puhtadeks greeklasteks terweni 2 miljoni.

See ei ole suur arw — umbes kaks korda Gesti rahwa
suurune. Aga tähele on panna, et pääle koduse Greeka
weel teine, wälise Greeka olemas on, waba Greeka kõr-
wal orjaw Greeka, ja wiimne on esimesest hästi suurem weel.
Greeklased asuwad täna weel sama laiast kui endisel suuruse
ajal, pea kõik idapoolse Wahemere rannad on neid täis. Ja
igal pool on nad end agarana, sikkena ja edenenuid rahwana
näidanud. Euroopa-Türgimaal asub neid üle miljoni, ja on
jääb nimelt meresõit nende käes; mererannad hoiawad igal
pool greeklased oma hoole all ja seisawad nii emamaaga
ligidas ühenduses. Aga küll neid asub hulgal kaugeal sifi-
maalgi, nimelt kaupmeestena ja käsitöölisena.

„Saartemere“ Arhipelagi elanikud on peatselt aina greek-

lased, nagu iseäranis kurwalt kuulsaks saanud Areetas lugu on. Säälselt 300,000 hingest on üle $\frac{1}{2}$ selged ristiusku greeklased, aga ka suurem osa muhamedlastest on Greeka jugu.

Egiptuses on dieti raske greeklaste ja muulaste wahel wahet teha, sest sääl peetakse greeklasteks kõiki kristlasi. Aga Greeka mõju näitab nimelt see, et sääl Greeka keel haritud inimeste ning kirjakeel on, ja mõnel pool täitsa walitseb.

Wanas kuulsas Konstantinopolis ja ümbruses leidub greeklasi 200—300,000, kuigi need küll sugugi puhtad greeklased pole, sest siin on dieti palju Italia werd (Wenetsia ja Genua walitsuse ajast) sees, ja ilmuwadgi nende juures nähtawalt italialaste omadused.

Sieti palju asub greeklasi ka Bulgarias ja Ida-Rume-lias; enamasti linnades. Siingi on nad agarad ja tege- wad mehed.

Wene riigisgi asub greeklasi hulgal — ju 10-nest aastasajast saadik. Mitmed Musta- ja Njowimere sadama- paigad näitawad kaunisti Greeka laadi.

Wäike-Aasia rannad on, nagu wanastigi, aina greeklasi täis — sääl on neid wähemalt miljon ehk rohkemgi. Iseäranis täiesti on walitsenud ja walitseb tänini Greeka keel ja olu Trapetsjunti maafonnas, mis osalt selle jünd- muse mõju on, et „Sagina keisririigi“ ajal Greeka wõim end siia kogus, ja siin endist Greeka iseolu edasi elas. — Muidu aga on Wäike-Aasia siimaal asuwad greeklased, kes aina wäikeste saltadena muudest lahus, ja aastasajad ju türklaste seas on pidanud elama, oma keele ja osalt usugi ära unu- stanud ja on türgistatud. Tuntud reisija Diketshew leidis Pisidia maal salga greeklasi, kes küll weel ristiusku oliwad, aga kuda imestas ta, kui nende kirikusse minnes sääl preestrit Türgi keeli ewangeliumi lugema kuulis! Nad waesed oliwad oma keele ära unustanud. Ja südant lõhestaw oli kuulda, kuda õnnetud selle põhjust seletasiwad. Türklased olla, oma wõidu järele, kõigil elanikkudel keeled suust ära lõiganud, ja nii ei

wõinud nende lapsed muud kui oma surujate keelt õppida. Wiist on see kole teatus tühi jutt, aga ta tunnistab greeklaste raskest olust fääl. Ja wana Greeka waim ei olnud Piisidiastgi raugenud; „küll me weel korra Homeri keele ära õpime, kui aga me rahwas üsna wabaneb,“ töotanud mehed. Ja mõned hallpääd weel õpiwad Greeka keelt. — Teises paigas nägi reisiija greeklasi, kes küll ametlikult Muhamedi usku oliwad, õõsetel ristiusu jumalateenistusel käima.

Weel asub greeklasi kaunisteselt Kaukaasias, iseäranis aga Italias, nimelt Wenetsias. Ja just need on Greekale tähtsabad, kuna nende läbi Däänemaade haridus Greekasje kanti.

III.

Uga waatame ligemalt „kõduft Greekat,“ kellel ju see suur ülesanne aatena ees seisab, kord kõik need tähendatud laiali pillatud sugulased enese külge liita. Küsimine tõuseb, kas selleks sugugi lootust on? Kui palju on Uus-Greeka rahwas oma kuulsate eeswanemate tähtsat waimuvara, nimelt nende kõrget keelt, endas alles hoidnud.

Kord ei tahtnud Europa keelemehed enam sugugi Uus-Greeka keelt wana Greeka oma järeltulejaks pidada; see olla aina uus keel, wõõraste sõnade segu. Uga uuemad uurimised on selgeks teinud, et nende keelte wahel tugew ajalooline side on, et lahkumine ainult pika aja mõju ja Wana-Greeka olu täielise muutmise tagajärg on. Uga igapidi on Uus-Greeka keel samuti Wana-Greeka keele järeltuleja kui Italia keel Ladina keelele — ta on muutunud kuu sellest keelest, mis Aleksander Suure ajast pääle maailma üle walitses. Sõnede käänamine on lihtsamaks saanud, lauseehitus labasemaks. Nimelt annab aga häälerõhk Uus-Greeka keelele teise kaja kui wanal tonud. Muudugi on ka sõnawaras palju muutusi olnud, mõni endine sõna teise tähenduse saanud, hulk wõõraid sõnu juurde tulnud. Uga seda on i g a Europa keelega sündinud.

Wahet peab tegema ka Uus-Greeka kõne- ja kirjakeele

wahel. Selle aastafaja alguti ei teatud weel suuremat Uus-Greeka kirjakeelest. Alles wabaduseliitumise tõttu ärkas püüid, rahwateelt ka hariduse abinõuniks teha. Aga siis tekkis ka wali wahel nüüdse ja Wana-Greeka keele poole hoidjate wahel ilmsile. Kirjanit *Karais* katsus siis waheteed walida: Kirjakeel pidi rahwateele põhjale rajatama, aga seda oli waja wõdrastest ainetest puhastada ja Wana-Greeka keelest talle lisa tuua. Ja sellest kokkufümmitusest tekkis siis Uus-Greeka kirja- keel. Ja sellel on jäme ots Wana-Greeka keele täes, mille külge nüüdset keelt püüdatakse liita nii ligidalt kui see iganes wõimalik on, wõdetakse wanu kõnetujusid ja sõnaseadet nii palju tarwitusele kui aga läheb, ja hoitakse wõimalikult laenusõnade eest. Seda keelt tarwitatakse siis kõigis ametlikus ja awalikus asjatalituses, nimelt ka kirjanduses. Sel wiisil läheb kirja- keel rahwateelest küll hästi lahtu, aga see pole sääl kellegi unis asi, waid nii oli lugu ju Greeka keisririigi ajal. Ja selle juures on elaw püüie, ifka rahwateelt kirjakeele a l u = f e k s pidada. Ja rahwateeles ilmuwad itkagi rahwa südame- hääled — ta tundelaulud nimelt.

Pääle wälimise kaju ei ilmu küll Uus-Greeka kirjanduses ühtigi wana Helleni aja jälgi; see on aina uue aja laadi. Ega see ka weel suurem asi pole — on alles noor ja nõrk. Minult ajakirjandus on lopsakalt kaswanud. Greekas on ilmu- wate lehtede arw rahwa hulga kohta suur küll. Selleks on teadagi Greeka täieline trükiwabadus mõjunud. Muu kirjan- dus on alles saamisel — dieti ongi see suuremalt osa lt aga isa- maalise waimustuse dhinal loodud. — Aga itkagi on nimelt Greeka uuemal tundeluule wäljal ju nii mitmed ka unid died kaswamas. Ka uudisjuttusid on mõnda, aga roomani-kirjan- dust pole alatudgi. Samuti on näitluskirjandus alles aina lapselingades. (Selle poolest wõib küll noor ja wäike Gesti kirjandusgi Greeka oma kõrwal seista.) Küll on Ateenas tore näitemaja — rikaste isamaalaste kingitus — aga sääl on seni enamasti wõdrad näitlejad oma tükka näidelnud, kuna

greeklastest enestest näitlejaidgi ei ole. — Minult üks suurem ajalooline kurbnäitus „Fausta“ on tähele pandav.

Uus-Greeka waimuelu ilmub kõige tugewamalt aga rahwauludes, kus rahwa keelel waba woli on, kus teda kirja keele waljud seadused ei paelusta. Wäga kuulsad on Greeka wabaduslõõja laulud, aga ka muidu elab ja talitab greeklane aina lauldes; laul saadab teda hällist hauani. — Pääle kirjan-duse, kus keelepõllul wana Helleni waimuilm Uus-Greeka oluga wõistleb, ei ole endisel hellenismusel nüüdses Greekas enam ühtigi mõju. Ja see on loomulik; sest mõlemate wahel on pikk ja pime kesdaeg, mis Greekas dieti weel selle aastasaja alguni kestis. Wuinasaja Greeka on aga kunstliselt koolide abil rahwa meeles elule äratatud; rahwa oma mälestused ei ulata ammugi enam sinna. Isamaalaste kangel püüdel on küll wana Helleni nime jälle ametlikult tarwitama hakatud, aga rahwale on see nimi wõõras: Rahwa oma tuntud nimi on R o m a i o s, nähtawalt Rooma ajal omandatud.

Keskajast on weel teine sügaw pitsar Greeka rahwale jäänud: T a r i s t i u s k, nimelt Idamaa wõi — just Greeka nime järgi nimetatud — Greeka-Digeusk. Ja see on, mis dieti Greeka iseolu tundemärgiks aastasajad on olnud ja selleks tänini jäänud. Greeka talupoeg ei tea ühti oma sugulusest wana kuulsa Helleni rahwaga, aga seda ta teab, et ta õiget usku k r i s t l a n e on, ja et türklane ta usu weritwaenlane on. Usulik wõim on Greeka rahwusewaimu aastasajad toitnud ja peitnud, rahwuslik ärkamine algasgi ka kõigepäält usuliku liikumise kujus ja selle tõttu.

Kolmas mõju nüüdses Greeka kohta on Läänemaa haridus-olu. Iseseiswaks saamise järele astus Greeka Europa haridusega ühendusesse ja hakkas seda omandama. Püüti wõõrast wõju alguslise tüwe külge poofida. Kuid selles tükis on asi weel algamisel. Seni pole Greeka iseloomus juutnud Läänemaa endaga sündsalt kokkusünnitada; Greeka-meelsus ja Franki-meelsus (wiimast nime kannawad Idas kõik Lääne-europlased)

põrkawad alles kangesti teine teise wastu (nagu Wene waimuilmas „slawofiliid“ ja „sapidnikud“). See wastolu ilmub wäljaspoolgi aina alati ilmsile, nimelt ka päälinnas Ateenas. Wanaaegse kujulise Ateena kõrwal torkib wiimsel ajal wägewalt Läänemaade moodi linnaosa, kus üsna Euroopa õht lehwib.

Ja see wastolu tuleb igal pool, igas asjus, igal eluwäljal nähtawale, nimelt ka riiklises, poliitilises küsimuses. Greeka faks erakonda, kes wiimsel aastakümnel nagu meretõus ja mõõn wahetusi tõusnud ja langenud on, seadsiwad siis ka kumbgi nagu oma tundemärgiks ühelt poolt kange rahwameelse — Delijannise — teiselt poolt Inglises kaswawatud ja läänemaade meelse mehe — Trikupiise — oma etteotsa.

Oleme siin Greeka walusamat kohta puutunud: Erakonna-meelt ja poliitikat. Erakondlik waen on paraku Greeka wana pärispatt; see ep omal ajal Greeka wabaduse ja õitsuwuse hauda saatiski. Sfegi wabadusõõja kurwematel aegadel käisiwad erakonna-waenuleegid kõrgel. Mis ime siis, kui rahulijemal ajal erakonnad üksteise karwu kisuwad? Nähtawalt ei ole Greeka rahwas jelle wäga waba walitusmoe kohta, mis temale antud, weel küps küllalt. 1862 a. mäsju järgi seati nüüdne põhjusseadusline riigikord, mille järele riiki kuningas walitseb, kelle wõim aga wäga piiratud on. Säme ots on rahwasaadikute-kogu käes, (kellel ka „ülemat koda“ wõi senatit kõrwal ei ole, nagu enamasti ikka parlamentiga riikides.) Rahwasaadikud walitakse neljaks aastaks, walimise õigus on üleüldine (igal täisealisel) ja walimine sünnib otsekohe (kuna mõnel pool rahwas enne walijad walib ja need alles saadiku.) Selle walitusmoe wiljaks on muudugi rahwasaadikute-kogu piirita wõimu tagaajamine ja kange erakondlik kihutus. Ja greeklastel on wanast saadik ju poliitika ajamine loomu sees; „greeklane ja poliitika on üks“, arwab keegi reisija. Ei ole maa pääl teist rahwast, kes nii päälealt jalatallani poliitikat täis on kui greeklased — olgu siis wast Amerika ühisriiklased. Aga jäl on riigikord algusest saadik

ju wabal alusel seisnud ja rahwal on wõrdlemisi kaunis haridus, kuna greeklased aastastajad sunnivalitsuse all on seisnud, ja wiimsed aastakümned pole neile ometi ka nõiawael politika küpsust külge pookida suutnud. Selle juurde tuleb, et laiemate rahwakihtide haridus alles õige madal on ja palju kaugemale ei ulata, kui selle tartuseni mida ajalehed annawad. Neid on Greekas küll wabaduse ajal hulgal tekinud (nagu seeni sooja wihmaga), ja neid loetakse ka kangesti, kuid nende toodud tartus pole kaugelt pärit. Nad täidawad aga rahwa isu politika uudiste järele. Ja nende saamine on greeklasele tarwilikum kui igapäewane leib. Iga kolmas sõna greeklase suus puutub ikka politikasse. Terwe awalik elu keerleb nagu selle telje ümber, kumma erakonna mees riigipukki pääseb. See on paljudele otse leiba-küsimus. Sest Greekas on — nagu Amerikasgi — see kurb kombe moodi saanud, et ministriumi wahdatusel ka kõik riigi ametnikud — isegi kirjakandjani — wahetatakse; endised peawad end koristama ja uue ministriumi mehed astuwad asemele. Ja ometi ei ole erakondade wahel tihti ühtegi põhjusemõttelist wahet, waid aina juhtivate isikute wastolu. (Etks seda lugu nähta ligidamalgi küll.)

Rõdige kõrgemalt käiwad kihutusel lained teadagi rahwa-saadikute walimise ajal; siis arwatakse iga abinõuu lubatuks, mis aga wähegi eesmärgile wõiks wiia. Walitsusel olew erakond paneb kõik rattad käima, et walijate pääle oma mõttes mõjuda. Soldatid, kellest loota wõib, et nad walitsusemõttes häält annawad, lastakse walimise ajaks kodu käima; wastaseid aga ei mingil tingimisel. (Sedagi räägitakse, et wahel w a n g i d walima lastud — ikka et ministriumi mees mõne hääle enam saaks.) Wastasel erakonnal ei ole oma asja ajamiseks muud abinõuu kui waba sõnadigus — samuti trükiwabadus. Aga seda ta siis ka tarwitab, et küll saab. Oleme nimetanud, et Greekamaa ajalehtedest aina kubiseb. Ja nende kõnewiis, nimelt walimise ajal, on säärane, et kõrwad huugama ajab. Ei ükski sõimu- ja laimusõna, mis keeles iganes leida, ei jää

wastase kohta tarvitamata (ajalehtede juud ju Greekas keegi muu ei talitse kui toimetaja ise, aga toimetajad on enamasti ikka sääraseid, kes huntidega ühes uluvad). Greeka ajalehti lugedes tuleb wägisi mõte, et Greeka walitsusmehed puha wõllaroad on, kelmid ja margad. Kuid ime, et samad ajalehed mõni aeg hiljem, kui nende meelsed mehed riigipukki saanud, aina taltfaks jääwad, selle wastu aga teise erakonna mehed kisa tõstavad, walitsus ajada riigi hukka. Igajugu pahategusid, rööwi- ja tapatöösid, laduwad ajalehed aina alati oma lugejatele ette, kuna need aga enamasti tindipotist on püütud. Erakonna waenud neelawad suure osa rahwa wõimu asjata.

Wõib mõista, et sääraseid asjaolud rahwa õigusetundmust just ei tõsta. Mis iganes sünnib, seotakse politikaga ühte. Nii oliwad furd falk kelmidid, keda sandarmid politseisse tasfifitwad, nendele hüüdnud: „No jah, mis teil wiga uhtus-tada ja mõdka lõgistada, teie käes nüüd wägi ja wõimus, olete ju Trikupise mehed, meie waesed Delijanniise mehed peame aga tufalt painutama. Aga oodate, küll tuleb furd ka meie kätte.“ See on nii hõlbus, end riiklise surumise ohwrits tembeldada!

Kõiki neid asju tähelepannes on arusaadaw küll, et Greeka rahwas jugugi jellel mõõdulpole edenenu ega kosunud, kui temast aastasaja algusel loodeti. Otse ümberpöördu: Noor riik on end ju paari põlwe jookkul kaelani wõlgadesse kufutanud, nii et wiimfel ajal enam wõlasumma kasufidgi ei saanud maksja, riigi pankrott utse ees seifis, ja et wiimse sõja tõttu asi weel sandimats minema kippus, oliwad Euroopa riigid sunnitud, Greeka raha-asju oma ülewaatufe alla wõtma. — Ometi oletks wõõriti arwata, et kuna Greeka riik kehufes kimpleb, selle päraft ka kõik rahwas kehwa on. See pole jugugi nii, waid Greekas näeb jõukat elu iga sammupääl, sest kawal greeklane paneb oma raha ennemini ärisse wõi hoiab taskus, kui et jeda maksudeks maksjab. Kui wiimse sõja ajal üht Greeka riigimeest hoiatati sõda algamast, kuna Greekal raha puududa, wastanud see naeratades: „Pole wiga, ega greeklasel õdimifeks raha ei nappu, küigi tal jeda maksude maksja ei ole.“

Greeklaste seas on juuri rahamehigi, aga need asuvad küll enamasti mujal kui päris Greekas. Tähtsam elukutse greeklastel on kauplemine, milles nad wanast ajast saadik kuulsad on. Väikse Greeka rahwa kaubalaewastik on kolmandik suure Saksa riigi omast. Pääle selle leidub Greeka meremehi veel wõdrastel laewadel igal pool Wahemerei, ja „Saartemere“ laewakäik on pea ainult greeklaste käes.

Käsi- ja wabrikutöö pole aga seni Greekas suur asi. Aga just selle tõttu pole Greekamaad ka weel „seltstondlik küsimus“ painamas, nagu läänemaades. Siin puuduvad weel suured töörahwa-parwed, ja suuremaa-pidajaid — mõisnikka, — kes suuremal hulgal töörahwast tarwitaks, on üffi Deslalias mõningad. Enamasti igal mehel on oma väike maalapite, millest leiba saab, kuigi wahel waewaga, aga ta hoiab oma todukoldest wisalt kinni. Ja ta tarwitab ka wäga wäha. On tal aga tiik leiba ja wähe juustu, ehk paar sibulat wõi oliiwimarja, siis on tal päewane toidus käes; liha on aga pühade-roog. Oma pidusid peab greeklane wiisakalt, ei ta joo ega määratse nagu see wast mujal sünnib; ta lobu on aga laul ja mäng ning rõõmus hüppamine. Ja et greeklane nii wähega lepiw, tunneb ta end ka aina wabana ning iseseiswana; kehwa karjanegi loeb end mõisniku wääriliseks.

Põllutöö kõrwal on õlipuude ja wiinapuude harimine, mis rahwale tööd uing teenistust annab. Palju peetakse ka karja, nimelt lambaid, selle söödamaaks suured wäljad on jäetud. Selleks sunnivad ka otse wiimisel ajal itka tihedamaks minewad põua-ajad, mis wilja tihti äpardama panewad. See on metsade häwituse tagajärg, mille mõjul mõned endised jõesõrgid on ära kuiwanud. Hoiataw näitus meilegi.

Teadagi on Greekas, nagu igal pool siin hädaorust, oma jagu rikkaid ja waeseid. Nagu nimetatud, asuwad aga suuremad rahamehed wäljamaadel, suurtes kaubalinnades, Konstantinopolis, Odesjas, Triestis, Marseljes, Wienis, Londonis, Nju-Yorkis, isegi Bombais. Mõnel nendest on põhjatu wa-

randus. Aga enamasti kõik kannavad ikka isamaad sojas südames ja pööravad, kui kukur täis, sinna tagasi, kus siis täiel käel isamaalasi ettevõtteid toetavad. Nimelt ka viimse sõja jaoks andsiwad mõningad rahamehed päris kamaluga raha. Ning ainult nende läbi on ka Greeka võimalik olnud, tähtsaid ja tulusaid ettevõtteid, nimelt teaduslisi ja õpeasutusi, täide saata, kuna alati rahanappuses kimplew riigivalitsus seks iganes mahti poleks saanud. Greeka kirjandus, teadus ja kunst on sääraсте rikaste annete tõttu kaunis hääle ditsmusele tõstetud; nimelt rohkete kingituste osaliseks on Ateena ülikool ja politehnikum saanud. Üks ainus kinkija — baron Sina Wienist — ehitas oma tulul ülikooli hoone ja asutas sinna tähetorni (mis temale 2 milj. rubla tuli maksma), teine, Zoppas, kinkis riigile toreda näitemaja, ja pärandas weel testamendis oma terve waranduse — 8 milj. rubla — ka riigile, üks Greeka kaupmees Marseljest ehitas raamatukogu hoone ja andis selleks 800,000 rbl. wälja. Nagu wõidu ajades püüawad Greeka rikkad mehed isamaale hääd teha. Teadagi annab see eesmärk ka keh Wade tulisele isamaa armastusele uut hoogu, ega lase nendes kadedust ja waenu rikaste wastu sigida.

Nii näitawad Greeka rahwuse lood meile ka mõndagi hääd külge, ja see wabandab osalt ta warjukülgesid, mis tõesti suured küll on ning nähtawalt Greeka sed a usaldust ja osawõtmiist Europa poolt osaks saada ei lase, mida see temale ta kuulsate esiwanemate pärast walmis oleks andma. Wiimasjed juhtumised räägiwad selget keelt küllalt, nii et Uus-greeklasi nende suurte isade wääriliseks ei wõi arwata. Päälistaudne mõtlemine ja ferglane ümberkäimine isegi tähtsamates asjades, liigne, wahel koguni lapsik iseenda usaldus, rahutu meel sus riiklikus asjus, erakondlik waim, wähe usaldataw loomus — need on Greeka rahwa suured wead. Ometi on seda tähele panna, et need halwad omadused nimelt aga linnade elanikkude juures, kellega ju eurolased enam ümber käiwad, ilmsile tulewad — Greeka p ä r i s liht maarahwa juures on aga asja-

lugu parem. See on karste, wähega leppiw, aga elawa loomuga rahwas, keda nimelt haruldane õppimisehimu ehib, selle juures wali komblik eluford, puhas perekonna-elu ja kindel ühisfide perekonna liikmete wahel. Wanemate suurem hool on laste eest muretsemine, samuti laste ülem kohus wanemate eest hoolitseda. Ja waewalt kusagil mujal peab wend de eest hoolekandmist nii kindlaks kohusetz kui Greekas. Noor greeklane ei wõta seni iganes nais, kuni tal weel õdesid on, selle kaitsetz ja toets olla ta end kohustatud tunneb. Kui üks greeklane korra kuulis, et Saksamaal suur hulk noori tütarlapsi sunnitud on omale wõõrsil leiba teenima, ja selle juures rohete kiusatuste all seisawad, imestas ta wäga ja nõudis: „Eks neil siis ometi wendafid pole, kes nende eest hoolitsets?“ Ja selle pärast on Greekas ka see „naiskuisimus“, mis mitmel pool Europas nii palju pääwalu teeb, üsna wõõras.

Wiinne aasta tõi Greekale küll raske alanduse, saatis mulda ta paremad lootused — wähemalt mõnets ajaks. Seit kuna seni ikka Idamaade kristlikud rahwad harjunud oliwad, greeklasi oma nagu wanemaks wennaks, esimesets ja ülemaks rahwaks pidama, on see auustus ja lugupidamine nüüd palju kahanenud ja uue suure Greeka riigi ülesse seadmine wast footuks wõimataks saanud. Aga eht tohib loota, et see alandus Greeka pääle ka häätegewalt mõjub, nagu puhastaw tuli kullasfe, nii et rahwas uue wõimuga edenemisele püüab, aga mõistlikumal moel. Nimelt see, et Greeka rahaasjad Europa walwamise alla saawad, wõib greeklastele aimult tulu tuua, kuigi see neile nüüd mõru on. Üppigu aga greeklased, nimelt nende juhatajad, et see, kes muid tahab wõita, enne e n e s e peab wõitma. „Rahwas, keda aastafadade pikkune orjao ei ole murdnud, kestab küll ka wabaduse päewapaistel wastu.“ — See tõdesõna, mida üks tähtjas ajaloo-uuriija ütelnud, maksab küll nii Greekas kui mujal.

Rolmas jagu.

Balkani neeme üleüldine olu, ta rahwad ja riigid.

Belolewate päättikkide läbi on meie selgunud, kuda wiimne Greeka-Türgi sõda ainult üks uus järf selles 1000 aasta pikkuses wditluses oli, mis Europa ja Asia piiril Helleni ja Osmanni tõuu wahel kestab, et ta ajajooksu järeltus, peatselt nagu ajandudmine oli.

Et aga asjalugu weel enam selgets saaks, paneme enne, kui sõjajuhtumiste kallale läheme, weel ka teisi rahwaid ja riikisid tähele, kes sõja lähedal seisiwad, ja selle ajalugu enam ehk wähem Türgi ja Greeka omaga kokku puutub. Selle juures näeme weel tä iemalt, kui sügawale selle sõja juured käiwad.

I.

Et rahu ja raha palju ühte ei sünni, et õnn ja rõõm sugugi rikaste majades ei armasta elutseda — seda tunnewad lugejad küll oma äranägemisest. Aga samal kombel näib ka looduses, et nendel maadel, mida loodus oma annetega dieti rohkest on õnnistanud, just sugugi õnne asupait ei ole, waid ennemini kehwaades, kareda ja waese loodusega maades. Kuna külmal ja karedal Põhjamaal inimesed rahulikult ja — nii palju kui see patuses ilmas wdimalik — rahul olles elutsewad, kiratseb üks Europa kaunimatest kohtadest aastatuhande pikkuse waewa ja wiletsuse all. Hädaoruks on saanud kauni Wahe-

mere kaldad, rooside, orangside ja wiinamarjade kodumaa. Ei leita kaitset warale ei elule — rahwas on kehwa, toores, ülemalt poolt rusutakse, alamalt poolt petetakse, kõik kosumise ja kaswamise tee on rohtunud.

Balkani neem on Euroopa hariduse häll. Kuna suuremas osas Europas alles tooruses ja teadmatuses elati — kui nüüdsete suurte maailma-linnade Londoni, Berliini, Peterburi jne. kohal alles puud latwa liigutawad, wõi kalad lupsu lõiwad — oli Wahemere randadel, nimelt Greekas, ju nii waimline kui aineiline haridus säärasel õitsuwusel, et nüüd weel seda imestades kuuleme. . . Aga aastatuhanded kestnud häwitus on sellele otsa teinud, õitswad aasad umbrohu wäljaks muutnud, kus ainult ohakad ja orjawitsjad kaswawad ja nende wahelt kurwad waremed wälja paistawad.

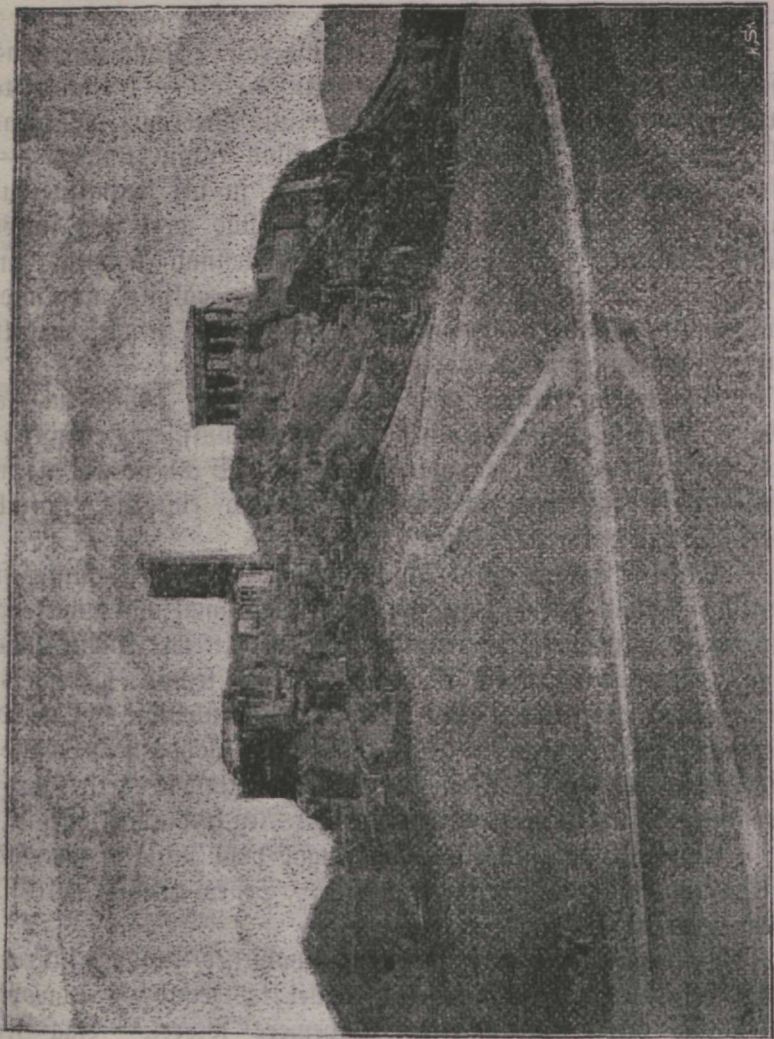
Aga weelgi paisub iga mõtleja inimese pöue, kui ta wanale Hellase pinnale ligineb ja nimelt muistsel Helleni haridusepeša Ateenat mere poolt silmitsleb. S u n i o n i neem Attika maa kirde pool kolgas, kuhu Ateena ehitatud, näitab weel tänapäew toredat kaju.

Selle harjal on weel kaunis terwed waremed muistselt kuulsaft Pallas Atene templist; see teretas omal ajal esimesena Ateenasse minewaid meremehi. Wana Ateena kindlusemäe tipul näeme weel tähtsa P a r t h e n o n i templi waremeid, mis kaunis hästi weel alles seiswad, nagu üleüldse kõik wana Ateena kuulsad ehitused. Aga ajahammas sööb neid wahapidamata, ja aeg ajalt langeb ifka üks sammas teise järgi põrmuks, üks wõlwa teise järgi murdub. Aeg kõik asjad lõpetab..

Aga ei ainult Ateenas, waid igal pool mujalgi Greekas leidub toredaid muinasaja waremeid. Selles tükis ei saa küll keegi teine maa Greeka wastu.

Balkani neeme warane õitsuwus põhjeneb muidugi suurelt osalt selle sündsä seisukoha pääl, millel ta seisab — Euroopa ja Aasia piiril, sadamarikka Wahemere weerel. Aga see sama seisukoht on ko selleks mõjunud, et ta nii palju on

Kannatama pidanud ja niisid naabritest nii palju taha jäänud.
Igal asjal on kaks külge.

Ateena Pärthenon.

Hõlbus läbikäimine, mida Bahemeri võimalikuks tegi, lubas hellenitel ju waraselt Aasiaga ühendusesse heita ning Afsirias, Persias ja Egiptuses need seemned tuua, mille idud nende juures kaunist wilja kandiswad; nad wõiswad oma hariduse enne pandud alusele rajada. Teiselt poolt aga püüas Balkani neeme põhjaserw tooreste, aga südide lagendiku rahwaste tallermaa külge, ja säält tuliwad siis ka wana-aja lõpul ning kesk-aja algul üksteise järgi hunnid, mitmed Germani ja Slaawi suguharud Balkani haritud maade kaela ning ujutasiwad seda hääwitusega üle. Ja kui türklased islami lipu all läänemaade kallale kipusiwad, löiwad nad oma küüned kõige päält Balkani maade külge. Selle wõimu läbi sai Balkani neem küll kuni uuema ajoni wäliste waenlaste wastu warju, aga seda suuremad witsad peksiwad rahwaid oma isandate poolt. Türgi walitus ei ole ial nendele rahwastele õnnistust toonud, kes selle alla on sattunud. „Türklase jalajälgedes ei kaswa enam rohi“, on idamaadel tuntud lend sõna.

Türgi riigi sündimisest, sigimisest ja suureks saamisest oleme eespool ju kuulnud. Siin waatame aga weel pisut ta sisetist olu, et näha, mida moodi ta oma walda walitjes.

Keskaja lõpul oli Türgi riik terwe endise Ida-Rooma wõi Greeka keisririigi enesesse ära neelanud ja sellele weel mõningad maad nii Aasiast kui Europas ligi lisanud. Ka selle päälinna — Konstantinopoli — oli ta omale omandanud. Suleiman II. ajal (1520—1566, nii siis Lutheri ajal) keskis Türgi riigi wõim oma kõrgemale tipule. Ta päralt oli siis ka Döna-Benemaa ja suurem osa Ungarit, Mustmeri oli aina kui Türgi järw, terwet Bahemerd walitjes Türgi laewastik. Terwe Europa wärises hirmus sultani paisuwa wõimu ees.

Uji ahwardas tõesti Europale hädaohtlikuks minna, sest isegi filmipaistew hukatus ei suutnud kristlisi rahwaid ühendada, et ühiselt kõigile ahwardawat häwitust tagasi tõrjuda. Europa oli sündida lasknud, et ahne Türk Greeka riigi üsna

lõpetas, jallis sedagi et ta endale ka Ungaris sooja pesa tegi, aga kui ta nüüd ka Saksamaa kallale kippus, kaalusiwad Saksal wüürstid iseeneses, kas maksab feisrile Türgi wastu appi minna wõi ei! Ta kui läkswad, tegiwad enne ikka tingimisi. Tõde poolest — Euroopa ei oleks Türgi tormi kanda suutnud, kui see aga täies hoos ta pääle oleks tulnud.

II.

Alga See, kes pääkohal, hoolitseb ikka selle eest, et mõned puud taewasse ei kaswa — ei lastnud seda ka Türgil teha. Türgi suur wõim oligi õige nõrgale alusele rajatud. Ta ainus tugi oli sõjawäe wõim, mis tugewa käe all küll teraw riist oli, aga nõrga walitseja all pööras ta terawa otsa oma isanda enda wastu. Kuni sõjakad sultanid Türgi troonil oliwad, kohutas Türgi riik maailma oma hiilgawate wõidukäikudega. Alga nii pea kui sõjasõdidud lõppesiwad, ilmus ka riigi sijemine nõrkus ja kõhn kord peagi nähtawale, nii et olud warsti ära kannatamataks saiwad, ja see kihutas allahheidetud rahwaid alalõpmata mäsjudetele ja wõitlustele.

Türgi riik oli algusest saadik täitsa sõjawäe=riik, ja täiemale edenemise järjele ta ei saanudgi. Nii pea kui ta wõidud lõppesiwad, algas ka allamäe minek. Usulik märatsus oli teda tõstnud, aga wajutas ka, sest kuna Türi põlgawalt Euroopa pääle waatas, ega sellest ühtigi ei õppinud, jäi ta kaugele maha.

Rahvuslik sõjawägi kadus janisharid, kes enne Türgi wäe tuum olnud, oliwad wiimisel ajal enamasti wõdrast werd, sõjawangide lapsed, ja läkswad ikka enam ülekatte; wäliste waenlaste wastu jäiwad argpüksiks, seda kangemad aga oliwad kodumaal rööwima. Osmani riigi wägewus oli sõjakate walitsejate hirmuwalitsuse najal seisnud. Alga hiljem wahetasiwad sultanid sõjaleeri naestekojade wastu ja unustasiwad mõõgamede üksna. Riigivalitsuses ei wiitsinud nad Euroopa moodi walitsuskorda katsudagi, sellega et inimlikul wiisil rahwa häätorra eest hoolt kandnud oleksiwad. Mis muudes riikides walitsuse ise-

äraniš hoole all on: omanduse ja waimliku edenduse julge olek, isiklik wabadus, haridus — see pigistati Türgis kõik wõimalikult kokku. Sa sultanid isegi, keda küll „Dumala warjuts“ hüüti, kannatasiwad tooreste kombete sunui all. Korani lause najal, „et rahutu olek pahem on kui tapmine“, tekkis sultani-kojas kole kombe, kõiki walitseja ligemaid sugulasi ära surmata — selle hädaohu eemal hoidmiseks, et nemad wast mässuteel troonile kippuma hakkawad. Muhammed II. seletas ise seaduslikelt lubatuks, „et troonipärija Osmani mõõga oma ümber seob ja oma wennad surmab — riigiraha hoidmiseks.“

Maakondade walitsejatel pashadel oli piirita wõim käes ja nad ei hoolinud sultanistgi suurt, aga oma kodu waritses neid aina mõrtsukanuga wõi kohtukirwes. Suurwesirite (pääministri) tegewust otsustati aga selle järele, kus ja kama nad riiki rahus suutsiwad hoida. Kõik see kaswatas salaldamist ja kawalat pettust kõigis riigi ametites. Kellel warandust oli — olgu see nüüd õigusega wõi ülekohtuga saadud, — see pidi seda wõimalikult salaja hoidma, muidu oli temal iga silmapilk elu ehk wabaduse kaotust karta, kus muidugi warandus taga järele läks. Pashad maksiwad ametit saades suured summad — mida Armenia liiakasu-wõtjatele laenasiwad, — ja et oma kuskurt jälle täita, kippusiwad nad oma walitsuskonna kallale kui näljased hundid. Kui Murad III. 1566 dieti lausa riigi ametisid müüma hakkas, polnud asjal enam otša ega aru. Doomaraha, „bakshiishi“ andmine sai nii suure hoo, et selleta enam pisemat pääle hakata ei olnud. „Preisi Brits“ ütles fõrd türklastest, et nad „raha eest wõi oma prohtweti ära müüks.“ Sa ega see wale polegi, nimelt mis ametnikkude kohta käib. Sest kes ka muidu, kui õiglane ja auus mees oli, ei pääsnud ametisse saades ometi muidu kui pidi muude huntidega ühes huluma wõi — ametist lahkuma. Rahwa nulgimine kaswas ametnikkudele aina loomu sisse ja kaotas nende aautundmuse üsna, ehk tegi selle wähemalt wäga müriks.

Rahwa hääkorra edenemise eest ei kantud pisemat hoolt.

Kui wäljamaalastel ja mõningal rajalinnal iseäralisi kaubadigusi poleks olnud, mida wäljamaade riigimehed sultanite pool wägise wälja nurustiwad — siis ei oleks Türgis tänini suuremat kaubandust olnud, hoolimata ta hääst seisukohast kaubaturul. Muhamedlase plaanisse ei passi rahwaste ligem läbitäimine ja sõbrustus.

Põllumeestel ja käsitöölistel polnud mingit warju ametnikkude omawoli wasta, ja selle tagajärg oli, et siin, looduse poolest nii õnnistatud maal, suurem osa põldusid sööti jäeti. Maailma kaunimad kohad said kõrbemaaks. Kus korralisel walitsusel kui paks rahwas ilusti elada oleks saanud, sääl nägi seegi rahwa-natuke nalga kes sääl elas. Terwet maad rufus nagu luupainaja kõige awalise korra ja üleüldiste asjade eest hoolitsemise puudus. Walitsus ei tundnud ühtegi kindlat sihti; mida ta wast üks sultan ehk suurweisir edendas, seda jättis ta järeltuleja hoolitsemise ehk lõhtus weel üsna maha. Tulekahjude, weeuputuste, katkude ja kurjade tõbete jne tõrjumiseks ei tehtud pisemat. Maakonnad oliwad kui lagunud waremed, päälinn aga ülbuse ja wiletsuse kirjasegu.

Kui ju igapäewased ärilised asjad nii lohakas korras oliwad, siis seda enam weel waimlised. Mingsi kõrgema waimuharimise pääle polnud mõeldagi. Kirja ostamine, ehitus-kunst ja kõit muu teadus suitus sügawat und. Türgid oliwad küll mehed, end kristlaste ehitatud linnadesse — nimelt toredasse Konstantinopoli — elama pesitama, kust nad endised elanikud mõdgaga wälja peletanud, aga ise nad ühtegi linna ehitada ei wiitsinud ega osanud. Mingsi waimlist liikumist ei olnud olemas, muud kui siin ehk sääl mõni usumäratsuse wäljapurskamine. Abielu, kool, kirik, perekond — ei ükski nendest olnud nii korraldatud, et see inimese toorust oleks talitsenud, teda kõrgemale sihile juhtinud. Sugulit elu läks nii moodi üle iga piiri. Korralikust abielust ühe naesega — mis iseäranis mõjuw on inimese loomulikku himusid talitsema — muhamedlased ju ei hoolinud.

Küll ajas säärane asjaolu mõndagi meest mõtlema, et mis sellest wiimati saanes. Aga idamaalise tuimusega ei hoolinud nad sellest suuremat, waid jätsiwad kõik rahuga „kismeti“ (saatus) hoolde, kelle käest ju pääsemist ei olla. Nad waatasiwad uhkelt ja põlgawalt muude rahwaste pääle ega hoolinud mingist wõdrast teadusest ega haridusest, sest neile ei olla mingit muud õpetust waja, kui seda mida prohwet andnud; selles on kõik mis waja. Kuna kõik rahwad hiiglasammul edenesiwad, sammusiwad türgid tagasi, mille mõju muidugi oli, et nad enam naabrite wastu ei saanud, ja päälegi nende oma walitsuse all seiswad kristlikud rahwad neile kardetawaks jaiwad. Türgi wõib önnne tänada, et ta lääne pool olewad maakonnad, mis Europaga ligimalt kokku puutusiwad — nimelt Albania, mida ainult kitsas meri Italiast lahutab — säärast laadi oliwad, et läänemaade haridus nendesse hõlpsalt ei hakanud. Oleks greeklased Balkani neeme lääne pool asunud, oleks nad palju rutemini Europa hariduse sinna kandnud.

Türgi riik ou aina mitmetsugu rahwaste segadik olnud, kelle wahel kunagi ühise hariduse sidet pole tekkinud. Waevalt suutis Türgi kõwer mõõt wälimist ühendust toime saata. Walahhid, albanlased, slaawlased, slawistatud Soome sugu rahwas (bulgarid), greeklased, mitmet kõugu Aasia rahwad — usu poolest islami usulised (kahes harus: Shiitid ja sunnitid), juudid, Armenia ja Greeka õigeusulised, Katoliku ja ühendatud usulised — keele poolest Türgi, Romani ja Slaawi sugu keeled, igauks mitmes harus, need kõik oliwad segamini, nagu puder kapsastes, ei ühtigi kokkusiindimist, waid põline wiha nende wahel. Oliwad nad ju teineteisest täiesti lahus, kõige oma ajaloo, keele, kombete, usu, sugu, hariduse ja harjumise poolest.

Roguni loomuwastane olek oli see, et ristiustu alamad — keda ometi Europa jaos mitu korda rohkem oli kui muhamedlasi — igast kodanlikust õigusest seaduslikult ilma oliwad. Neid hüüti „rajad“, see on k a r i; rahwa suus weel inetumalt;

Ristikoerad! Otse pöörased olivad need seadused, mida kalifite riik kristlaste kohta oli seadnud. Kalifi Omari antud eeskirjad surusivad kristlased nii usulises kui rahvuslises asjus aina mudasse maha. Mendel ei olnud luba uusi kirikuid ehitada ega vanu kohendada, ei nad tohtinud awalikult oma usku tunnistada, ega awalikus paigas jumalateenistust pidada. Arabia keele õppimine oli neile keelatud (et nad selles muhamedlaste wääriliseks ei saaks), samuti sõjariistade kandmine, sadulas hobuse seljas sõitmine jne. Sõegi riided pidivad nendel teist moodi ja karwa olema kui muhamedlastel.

Ometi peab ütleva, et nende ränkade seaduste täitmise pääle tegelikult just waljusti ei waadatud, waid neid peagi wagusti lödwen dati. Ja nagu eespool öeldud, ei olnudgi türklased just kanged usumäratsejad, waid lastsiwad ikka kristlastel ka elada (osalt küll sellepärast, et neid lüpsilehmana tarwitada). Türklased pole ialgi mööga sunnil muid rahwaid oma usku pöörata püüdnud; kuigi seda kohati sündis, siis oli see mõne ütsiku wõimu mehe tegu ja tahtmine.

Et Türgi all kristlased ka ikka elada wõisivad, näitab nimelt see, et serblased 15-nel aastasajal end parema meelega Türgi alla andsiwad kui Ungari alamaks. 16-nel aastasajal, kui Kreeta saar Wenetsia wõimu all seisis, joowisivad saarlased ise kõ wasti Türgi alla saada, mille all enam usurahu lootsiwad. Sest kuigi Türgi harimata rahwahult kristlasi aina koerteks ja sigadeks pidas ja nii ka nimetas, ei läinud türklased ial nii kangele kui „kristlik“ Wenetsia walitsus, kes oma ametnikk udele otse lausa eeskirjad andis, et need „usmata“ kreetl astega aina kui metsaloomadega ümber pidada käima, „nende küüned ja hambad nüriks tegema, neile ainult ühe käega leiba ja teisega piitsa andma.“

Wäga arus aadaw on, et säärasel asjalool — kus täiesti ja üsna wõimupi dajate hää tahtmise hooleks oli jäetud, kas ja kui palju nad kristlastele digusti anda tahtsiwad, seaduses neil aga mingit kaitset ei olnud — Türgi ristiusku alamad

otsata igatsusega aega ja juhust ootasiwad, kuda end Türgist lahtu liiia jaoks. Ja mida enam Türgi wõimuga lugu alla poole läks, seda julgemalt tõstsiwad kristlased pääd. Sultanid märkasiwad seda küll, ja et hädaohtu eemale hoida, katsusiwad nad kristlasi sellega rahulolemisele meelitada, et nende olu tükati kergitasiwad. Aga tagajärg oli igatord, et siis Muhamedi usulised jälle oma poolt walju nurinat tõstsiwad, ja neid pidi siis wiimati sellega lepitama, et häbistawaid riiete seadlusi weelgi kõwendati ja nii wälimine wahe kristlaste ja muhamedlastewahel weelgi suurendati.

Sultan Selim III., kes minewa aastasaja lõpul ja selle algul walitses, oli haritud ning mõistlik mees ja tahtis oma riigis parandusi toime panna. Kuid püüe sai kurwa lõpu; ja mitsharid tõstsiwad mäsflu, sultan tõugati troonilt ja saadeti surma.

III.

Et walitsuse poolt ohkawatele alamatele ial abi ei wõinud tulla, sai nendele aina päewaseelgeks; Türgi olude juures oli see ka sootuks wõimata. Nad hakkasiwad siis kõigest wäest wältama, end ise aidata, milleks nad ka Europa poolt — nimelt kõige suuremalt Wene maalt — mõjuwat toetust saiwad. Ja nii on wõinud sündida, et wiimse 100 aasta jooksul suurem osa kristlisi rahwaid Türgi alt ju wabaks on saanud ja endisest suurest ja wägewast Türgi riigist Europas — mis Morea lõunetipult hästi sügawale Põuna-Wenemaale ulatas — nüüd weel aga waewased riismed järele on jäänud.

Greeklaste wabanemisest kuulsiime eespool; siin waatame pisut ka teiste rahwaste pääle.

Kuna greeklaste wabastamine dieti palju aega, waewa ja werd maksis, pääsiwad D o n u w i wüürstiriigid, M o l d a n ja W a l a h h i a, kaunishõlpsalt Türgist lahti. See oli ka loomulik, sest nad oliwad ju aina Türgi riigi wälimisel äärel, kust kerge mahalibiseda oli. Ja täitsa isandaks polnudgi Tüürk jälle saanud. Walahhia juutis kaunis kaua end iseseiswaks

hoida ja oma würsti Mihael W a p r a all wõitles ta hää õnnega nii Türgi kui muude rahwaste wastu. Alles wiimse aastasaja algul suutis Türl feda maad oma alla saada. Aga ta jättis sääljed olud pea puutumata, ja seadis omalt poolt würstid sinna walitsema, keda harilikult „fanariotide“ (Greeka ülemused, waata eespool) seast wõttis, ning nendelt selle eest suured summad nõudis. Need muulased aga kurnasiwad maad wast hullemini kui Türgi pashad. Selle wahel sees aga kaswas Wene riigi mõju Türgis jõudsalt, ja et Walahhia üksua Wene raja ääres oli, wõttis Wene wägi igakord, kui Türgiga tüli tuli, joonelt Walahhia oma alla. Seda sündis wiimse 100 aasta sees k u u s korda. Selle aastasaja algul, kus greeklased mäsju läbi sultant usalduse kaotanud, nimetas Türl Walahhile omasugust würstid. Selle mõjul ärkas Walahhias elaw rahwuse-tunne, mis ruttu wägewamaks paisus. Ja see keelas ka maad Wene riigi külge saamast, nagu asi ühewahel küll kalduma näis, sest Türl oli nii Walahhia kui Moldawi maade ülewalmise wõi eestkostmise Wenemaate andnud. Rahwusliste koolide läbi katsuti rahwuse waimu mõjuwalt tõsta, ja kui need koolid 1848 kinni pandi, puhkes mäs jahti. Seati uus wabameelne walitsuskord. Kuid feda rõdmu ei saanud siis pikalt; Wene- ja Türgimaa ühes nõuus seadsiwad asjad endisele järjele. Ja nüüd alandati würst paljaks nimekandjaks, Türgi kommissjarid oliwad wõimumehed. Krimmi sõda lõpetas Wene eestkostmise ära, Pariisi rahus (1856) tunnistati Walahhia oma würsti all olewaks riigiks, mis aimult nime pidi weel Türgi alla jäi, kuni 1877 aasta sõda sellegi warju kaotas.

Walahhiga kõigiti ühel järjel seisis ta naabrimaa M o l d a w i. Nende rahwas on ka ju üks ja sama: Wana T r a a k i a rahwa sugu, kes aga Rooma ajal ära roomastatud ja selle tõttu omale nüüd R u m e n i a nime on wõtnud. Oma walitsejate tõttu aga oli Moldawi Walahhiast wanasti lahku löönud. Tähtsam Moldawi würstidest oli S t e f a n Suur (1496—1504), kes mitmel korral nii naabrid walahhid, kui

ifegi türklased ära võiditi. Aga ta järele sattus ka Moldavi Türgi käsu alla; ometi jäiwad temale oma wüürstid, keda ise walida wõis. Kuid ajajooksul kaswas Türgi wõim ning temalt nõutaw maks aina, ja seda mööda wähenes Moldawi ifeseiswus. Wiimisel aastafajal walitfesiwad fiin samati kui Walahhis „janariotid,“ ja nende all kannatas maa palju. Samuti kui Walahhis sai ka Moldawi selle aastafaja algul omasugu wüürstid, sattus samuti ka Wene mõju alla, ja sai Krimmi sõja järele ifeseiswaks.

Aga Rumenia rahwuslik tundmus oli ju nüüd nii wägewaks paisunud, et see kõigest wäest Rumenia rahwa ühendusele ju sellega suuremale wõimule tippus. Pea pääle Krimmi sõja heitfiwad mõlemad riigid ühte ja walitfiwad ühise wüürsti. Kui see ta pääle pandud lootuseid ei täitnud, faadeti ta (1866) minema ja waliti Saksa prints Karl I. wüürstiks, kelle all Rumenial korda läks, Wene-Türgi sõja tõttu 1878 täitsa ifeseislikuks ja 1881 kuningriigiks tõusta.

Rumenia riik pole sugugi üks vähematest; ta maapinna suurus on 12,000 ruutwersta (peatfelt sama suur kui Türgi ülejäänud osa Europas,) rahwaarwu poolest on ta Türgile weel ligem, seda on tal 5¹/₂ miljoni. Etimefe poolest on Rumenia Europas 10-dal, teife poolest 11-dal astmel.

Teine tähtsam Balkani riik, mis Türgi kehast wälja lõigatud, on B u l g a r i a. Bulgarlastel on suur ja tähtsa minewik. Selle aastatuhande algul oli neil suur riik Balkani neemel, kelle walitfeja zari nime kandis ja kord koguni Greeka riiki ära neelama tippus, sest Bulgaria wäed seifiwad Konstantinopoli all. Bulgaria riigi ditse ajal oli suurem osa Balkani maasid tema päralt, muist maad ka teine pool Donaud. Aga türklaste Europasfe tulles oli Bulgaria riik ju waremaks wajumas. 1393 wõtfiwad türklased T ü r n o w a ära, mis kolmanda Bulgari riigi päälinn oli, ja sellega oli Bulgaria ifeseiswus otjas.

Türgi all läks Bulgaria samati raisku kui muud ta maad. Aga wiimasel aastafajal, kus Greeka rahwuse waim aastafadade pikkusest unest toibus, hakkas see liikumine ka Bulgaria külge. Nagu Greekas, oliwad siingi nimelt preestrid selle äratajad, kuna nad rahwa sekka jutustusi ta endisest suurusest wälja laotasiwad. Ut toitu saiwad need püüded selle läbi, et Wene wäed selle aastafaja algul paaril korral Bulgaria oma alla wõtsiwad. Saadi Türgi nõrkust tundma ja hakati „bratushite“ (Wene usu- ja suguwendade) abi pääle lootma. Selles lootuses asutati siis 1866 paiku — mille wahel sees rahwa isetundmust nimelt kirjanduse läbi hoolega oli toidetud — igale poole maale salafeltsid, mis mässu Türgi wastu ettewalmistasiwad. 1876, kus Serbia Türgi wastu sõda tegi, ei kärsinud Bulgaria enam wagu olla, waid mitmes kohas puhkes mäss lahti. Selle surusiwad Türgi wäed aga koha maha. Kuid mässu läbi äritatud Muhamedi usulised paniwad nüüd Bulgaria kristlaste keskel kättemaksuks suured weraunad toime, milles mitukümmend tuhat kaitseta inimest maha tapeti. See sigitas Väanemaades nii suurt pahandust, et enam ei keelatud, kui Wenemaa Türki karistama läks (1877), mille raske sõja wõiduhinnaks siis Bulgaria wabaks saamine oli. Bulgariaist sai iseseisew wäestiriik, kuigi see nimepidi weel Türgi alla jäi. Berliini kongress (1878) ei lubanud küll Bulgariat nii suureks teha kui Wenemaa oli määranud, waid jättis sellest tüki Türgile (Ida-Rumenia), aga seda wahet oli ainult üirikiseks. 1885 heitis see maakond ometi Bulgaria külge, ilma et seda keegi keelama olets tahtnud minna. Ja nad jäiwadgi ühte, kuigi nimepidi weel lahus on. Selle tõttu on Bulgaria riigi suurus ligi 100,000 ruutwersta, rahwa arw umbes 3¹/₂ miljoni. Suuruse poolest tuleb Europa riitidest Bulgaria koha Rumenia järgi, rahwa arwu poolest on Portugal ja Hollandi nende wahel.

Bulgaria naaber ja poolwenda on Serbia. Serblastelgi on oma suuruse = aeg olnud. 1000 aastat tagasi

walitseš Serbias wägew kuningas Stefan, kelle riik kord Balkani maadel kõige suurem oli. Hiljem nõrkes see küll, aga 14 aastafajal walitseš Stefan Dušan (1336—1356) jälle suurema osa Balkani maade üle. Ta lastis end keisriks kroonida ja seadis riigi sisenised asjad joonde. Aga ta järeltulijate all nõrkes riik ruttu, ja suures Ansel-wälja lahingis 1389 häwitas sultan Murad I. Serbia wäe footuks. Riigist jäi ainult wõimetu wari järele, ja sellegi kaotas Muhamed II. 1458 (wiis aastat pääle Greeka riigi lõppu.) Serbia tähtsamad perekonnad surmati, 200,000 serblast müüdi orjaks. Serbia tehti Türgi maakonnaks.

Aga kõigest surumistest hoolimata, hoidsiwad serblased oma rahwuslise iseloomu, oma usu ja endise suuruse mälestuse truusti alles. Pikalistes sõdades Türgi ja Austria wahel tegiwad nad wahel Türgi, wahel Austria abiks mäsju, kuda nendele parem näitas, ja selle aastafaja algul wõtsiwad mehed südametunduse rindu ning wihtusiwad janitšharid oma maalt wälja. Sultani wiha waigistasiwad sellega, et ifka end Türgi alamaks tunnistasiwad. Wene poolt pakuti Serbiale abi ja kaitset, aga uhked serblased ei hoolinud sellest, waid nõudsiwad iseiseiswust. Aga üksi jäädes pidiwad nad end jälle Türgi alla andma, ja saiwad ainult mõnda wäikest parandust oma asjadele. Kuid pea katsumisid nad uuesti mäsju õnne, ja läksigi neil korda, türklasi mitmes lahingis wõita. Selle järele kuulutati (1819) Serbia kodune würst Milosh Obrenowitš Serbia walitsejaks, millega ka Tüürk rahuli jäi, selle tingimisega, et ta ifka Türgi alla jääb ja temale maksu maksab. Aga suurt rõõmu Serbial oma noorest wabadusest ei olnud, sest ka ta omad esimesed würstid oliwad nii omawolilised walitsejad, et kord Obrenowitšhi sugu troonilt tõugati ja täis rahwamehed, *R a r a g e o r g e w i t š h i d*, ajemele seati. Aga pea tunti, et sellega wihma käest räästa alla oli jaadud ja kutsuti endine würstisugu tagasi. — Waheajal oli ifka enam himu kaswanud Türgist täitsa lahti saada, ja 1862 a. mäsju

järele taganesivad türgid kõigist Serbia kindlustest, pääle kolme, kust aga nad ka ju 1867 a. wälja läksiwad. 1876 a. tõstis Serbia Türgi wastu sõda, millega Bosnia omale saada tahtis, aga see piüie läks temal nii täitsa nurja, et ta Wenemaa abita wast uuesti täitsa Türgi saagiks oleks saanud. Kuid Wene-Türgi sõja ajal asus ka Serbia jälle jalule, ja San-Stefana rahulepingus tingis Wenemaa Serbiale täie iseiseiswuse ning hulk maad juurde. Selle järele on nüüd Serbia riigi suurus ligi 50,000 ruutwersta, ta rahwa arw ligi 2¹/₂ miljoni. Esmese poolest on ta nii Greeklast tüki taga, teise poolest peatselt ühe sarnane.

Nii on siis nüüd suurem osa Balkani rahwaid pika rufumise aja järgi jälle oma jalale kõndima saanud. See kõndimine on, nagu uuem ajalugu näitab, küll waarum olnud ja tihedad kommistamisedgi sündinud. Aga kas wõidi siis oodata, et rahwad, kes nii kaua otsata wiletsuses olnud, nüüd korraga targad küll oleksiwad, uuema aja kunstliku riigimasinaga ümber käima? See on mõnele enam edenenuid rahwalegi raske. Türgi ajast on neile liig palju paha pärandust jäänud, millest lahti saada raske on. Walitsustorra segadused, rahaasjade korratused, ametnikkude omawoli ja ägedad erakonna tülid tatistawad kõike rahulist edenemist, nagu seda Serbiaist ja Bulgariaist igapäew kuuleme. Sugu paremale korrale on eluwõimukas Rumenia oma asjadega suutnud saada.

Nende „iseiseiswate“ riikide kiratsemise kõrwal on huwitaw näha, kuida Bosnia ja Herzegowina maakonnad, mida Berliini kongress 1878 a. Austria „hoiu alla“ andis, selle läbi kindla ja korralise walitsuse saiwad, nii kaunist ja suurelt on edenenuid, et nende olu teiste kõrwal õnneliseks wõib kiita.

Misus Balkani maade nurg, mis i a l g i end täitsa Türgi alla pole andnud, waid oma wabaduse ifka alali hoidnud, on Adria mere äärne „Mustade mägede“ maa, M o n t e n e g r o. Selle terwe ajalugu on täis wapruid, enamasti õnnelisi wõit-

lusi poolkuu vastu. Wiimne Balkani maade asjade korraldamise Berliini kongressis tundis ka sellest ka lugu pidada, mida sellega tunnistati, et südi rahwas sootuks igast ülewalitsusest wabastati ja ta riik kahetordselt suurendati. Nii on tal nüüd umbes 9000 ruutwersta maad ja 200,000 elanikku.

Nagu nägime, on suured ja laiad maad Balkanis ju Türgi alt wabanenud, aga weel kibuwad nii mitmed suured, enne rikkad maad poolkuu ikke all. Ja nende wabanemine on küll nüüdsete asjaloode mõjul kaugele tulewikusse liikatud. Sest kuna Europa riigid tudagi moodi Türgi riigi jagamise kohta kokkuleppida ei suuda, siis nõuab nende riigikunst Türgi riigi alleshoidmist iga hinna eest, kuni wast aeg asju arutab, nii et neid wähema waewaga seletada saab, ehk — kui riikidel suurem himu sõdida on kui nüüd. Ja nii elagu pääle sõdamaad kes teab kui kaua senist wiletjat elu edasi. . . *)

Mimetame aga weel paari maad, mille wabanemine kõigist riigimeeste murest hoolimata ikka uuesti päewakorrale lipub kerkima.

Albania, Balkani neeme läänepoolne osa, loetakse küll aastafajad Türgi riigi osaks, aga Türgi walitsust pole sääl kunagi palju muud olnud kui nimepidi. Need südid ja sõjakad mägestistiku-rahwad on türklastele aina alati nii kardetawad wastased olnud, et nad paremaks on arwanud, neid wõimalikult oma pääd elada lasta, ja neid aga omale abiks püüdnud tarwitada, nii wälistes sõdades kui muude wastikute maade karistamiseks. Nimelt on Greeka mõnda korda nende raskest kätt tunda saanud, ja asus neist muißt sinna elamagi (nagu eespool kuulsiime). Ka wiimse sõja ajal hoidis Türtle sellega Epiruse ja Makedonia maad waguşi, et wastupanemise korral neile albanlasi kaela jaata ahwardas. Albanlased on oma sõjatöödes täitsa wanade hirmsate hunnide wäärilised. —

*) Et Türgi riiki üsna kufutada ja ta pärandust jagama minna, ka just sellegi mängu asi pole, waid selleks suurt wõimu waja on, seda näitas wiimne sõda selgesti küll.

Mil moel Albania asjad korraldatakse, kui kord Türgi maa jagamine tuleb, seda on väga raske arvata. Balkani riikidest ei suuda ükski neid talitseda, ja Euroopa riikidel pole küll ka ühelgi isu, oma sõjavägesid sinna mägestikkudesse matma minna. Kord näis küll, nagu liidaks albanid end greeklaste külge, kelle suurem haridus nende pääle mõjuma näis, ja Greeklus loetigi ju Albaniat oma saagiks. Aga wiimne õnnetu sõda on selle lootuse lõpetanud.

Salgamata on albanlased omakohts anderikas rahwas, aga nende juures walitsewad alles mitmed keit-aegsed arwamisjed, toorus, were- ja kättemalsu himu, samuti igasugused meelelijed halwad himud. Nii on küll väga tahtlane, kas nad kunagi suudawad iseseiswalt oma olusid parandada. Kuni nad aga nüüdses olus edasi elawad, on nad alatijeks ristiks oma rahulistele naabritele.

Teine maa, mille tulewik õige tume, on M a k e d o n i a. See seisab ühelt poolt Serbia ja Bulgaria, teiselt poolt Greeka wahel, ja igast nimetatud rahwusest on jääb oja elanikka (rääkimata vähematest rahwakildudest). Nimetatud rahwad ja riigid tahaksiwad teadagi iga üks Makedoniast oma oja, jellel hääb põhjusel, „suguwendi“ oma külge liita. Kuid asjal on see fant konts, et iga üks endale hoopis suuremat pala nõuab, kui wõistlejad naabrid temale tahawad lubada. Serblased igatsiwad terwet Wana Serbiat, Monastõri ja Ueskubi maakonda, Bulgaria pärib aga muist nendest omale ja palju muud weel lisaks, Greeka arwab kõik mererannad oma päranduseks, aga jääb ilmub A u s t r i a ja ütleb, et temal waja on oma Bosnia maad Egeia mere rannani ulatada, kus vähemalt S a l o n i k i linna omale pärib, ja selle ühenduseks Bosniaga suurt maariba pituti läbi Makedonia. Balkani riigid seda muidugi keelata ei suuda, kui Wenemaa keelama ei lähe. Aga kui lugu nii on, nagu wiimsel ajal ikka uuesti jälle räägitakse, et Wene ja Austria wahel Balkani asjus kokku on lepitud, nii et Austria Saloniki, Wenemaa aga Konstantinopoli

Aeljas jagu.

Greeka-Türgi sõda 1897.

I.

Sõja eelmäng.

Raamatu teises jaos oleme pikemalt kuulnud, kuida wana auu- ja ilurikas Hellase maa oma suuruse ja kuulsuse kaotas ning siis paarkümmend aastajada wõdraste tallata oli. Rooma ja Bitsanti keisrid (wiimsed küll Greeka nime kandjad, aga ta loomule wõdrad), Wenetsia mererööwliid ja islamitoored sõjalased jätksiwad üks teise järele Hellase püha pinda.

Aga kõigest kiusuturnast, sõjajõidust ja waenuwitsast hoolimata — wast just selle kiuste — elas Greeka rahwusetunne edasi, kaswas meie ajal suureks ja wõimukaks, ning kiskus katti need paelad, mis wana Hellast kõitsiwad. Muistepõlwe suuruse mälestus ja ta kaunis keel hoidsiwad ühte Helleni sugu laiali pillutatud liikmed, olgu et nad oma kodumaa mägestikkudes, „saarte mere“ lugemata saartel, wõi kõigi Wähe- mere randade linnades asusiwad. Ja kui aeg täis sai, heitsiwad nad ära wõdra ifte ning Greeka fertis jälle wabade riikide liiki.

Aga sellega ei olnud Helleni sugu suured sihid weel sugugi kätte saadud. Sest suur oja wana Hellase maad ja paljud wanade greeklaste asumaad jäiwad alles poolkuu orjuse alla. Ja kuna need wõdra woli all asuwad Greeka suguha-

rud aina alati on igatsenud wabaks ja „emamaaga“ ühendatud saada — siis pole waenus ja wastolu türklaste ja greeklaste wahel kunagi kustunud, waid ühtepuhku — kuigi wäikeste wahedega — edasi kestnud. Terwe selle aastasaja jooksul on üks mäis teise järgi nende Türgi maakondade rahu rikkunud, kus greeklased elawad.

Ja kõigi nende, wana Helleni waprusega wõideldud kuigi mitte igakord õnnelikult lõppenud, wõidluste eesotsas on wana põline K r e e t a saar seisnud. Aga need otsata mäisjud on ka selle „Õndjate saare“ (nagu Kreetat wanasti hüüti) — mis omal ajal nii õitses, et sääl pääl terweni ja da linna loeti — nüüd juurelt osalt tühjaks kõrbeks teinud. Helleni ja Türgi sugu wahel olew põline waenus on peatselt wahetpidamata sääl werd woolama pannud ja nii kõige rahulise edenemise ja signemise wõimataks teinud.

Kreeta saare maapind on korda neli suurem kui meie Saaremaa; ta loodusrikkus on suurem kui wast kusagil mujal, hääl harimisel wõiks ta lahedasti oma miljon inimesi toita, ja nii oligi lugu ta õnnepäiwil — aga praegu on sääl waevalt 275,000 elanikku (kaugelt suurem osa — 250,000 — greeklased.) Alastasajad kestnud Türgi surumine ja alatised wõitlused rusujate wastu on saare rahwast nii väga wähenданud, et jeda täieline kadumine ähwardab, kui ta weel kuuajeniist olekut kannatama peaks.

Aga Kreeta greeklased on wõimukas rahwasugu, kes oma surujatele väga tihti palju pääwalu on teinud. Selle wõitmine maksis Türgile enam aega, waewa ja werd kui mõne juure riigi wõitmine, ja alatiste mäisjude läbi on ta oma surujate elu hapuks küll teinud. Greeka wabastussojas põles terwe Kreeta heledas mäisjuleegis, ja Türgi wäed suutsiwad ainult mõnda rannapaita oma käes hoida. Aga rahulepingundis neid ometi jälle Türgi alla, ega lubanud waba Greeka küllge. Tagajärjeks oliwad uued mäisjud. Kuuljam nendest on 1866 a. tõusnud mäis, millest alles 2¹/₂ aastase wiisa-

wõitluse järele jagu saadi. Kreeta mägestiku = elanikud — sp h a k i o t i d — kes ial end täitfa Türgi alla polnud andnud, näiswad oma äkilistel kõrgetel kaljuküngastel, kus nende kindlustatud külad seiswad, otse ärawõitmata olema; türgid ei pääsnud nende ligi.

Aga kui kreetlased oma alatiste mäsjudega tõesti Türgi tihti on tülitunud, siis on muhamedlased ka kõledasti küll kätte maksnud, kui aga jeks kudagi juhust saiwad. Legendikus ja sadamalinnades, kus jääl seiswa rohke Türgi wäe tõttu muhamedlastel omawoli käes oli, kihutatiwad maratsejad „muftid“ (Türgi mungad) mõringa aasta eest kerglased poolkuu kummardajad „pühale sõjale“ kristlaste vastu. Ja siis tuli tapmine mis kole! Türgi walitsusmehed waatasiwad lugu wagusi wiliistades päält ega liigutanud kätt ega jalga kristlaste faitjeks. Türgi walitsuse plaanisse passis see just, et waenlus jaare ristiusuliste ja muhamedlaste wahel dieti äge oleks. Sellega langeb kaasjüü nende alatiste Kreeta werejaunade päraft, mis wiimsetel aastatel nii tihti Europat on kohutanud, tema kaela.

Otskohe harilikjeks oli wiimjel ajal jaanud, et maailma ajalehed kord korra järele teatusi tõiwad, Kreetas ikka uuesti süündinud werejaunadest ja nende järele tulnud mäsjudest. Woib küll hää õigusjega ütelda, et õnnetu jaare wiimse aastaja ajalugu iga rida werega on kirjutatud.

Armenias süündinud werejaunad (1895 ja 1896) kutsusiwad Europa riiksid jälle korraks wälja, Türgi kristlaste olu parandamise kohta „nõuu pidama“, nagu nad seda nii tihti on teinud, ometi kahjuks juurema tagajärjeta. Seegi kord saadeti Europa poolt kiri kirja järele sultanile, milles „parandusi“ nõuti. Sultan wõttis need, luges, n a e r i s ja pani wagusi tasku, kuna küll märkas, et riikide wastastikkune kadedus neid keelas, tõsiselt ta vastu wälja astuma. Kui aga wiimati asi ka riikidele igawaks läks, wõtsiwad nad waljema näo ette, ja siis tegi Tüürk nagu ta ikka teinud: Näitas, nagu wõtaks ta Ju-

mal teab mis „parandused“ ette. Mõned nendest käisivad ka Kreeta kohta; esimene oli Kreeta rahwusekogu (rahwasaadikute) kokkutulumine 17. maiks 1896 aastal.

Suurriikide saadikute nõuuandmisel, nimelt aga Greeka kuningaga enese soovil (kes rahu püüdis), panivad siis Kreeta mehed sõjariistad maha ning jääwad lubatud paranduste täidesaatmist ootama. Nii sündis siis Kreetas üürikeseks ajaks rahu — kuid see oli waikus enne tormi.

Tühised, nagu kõik endised Türgi töötused, oli seegi. Otse rahwusekogu kokkutuleku eel panivad türklased uned weresaanud oma ristiusku naabrite juures käima. Palju selleks põhjust oli, ei teata õieti, aga greeklased tõendasiwad, et tapmise käsk otsekohe sultani paleest oli tulnud, et nii rahwusekogu tööd jégada, mis ju teadagi Türgile meelt mööda ei olnud. Rahtlustaw oli see lugu küll, et korraline Türgi wägi kohati tapjaid toetas, wähemasti tapatöösid mõjuwalt ei takistanud.

Esimesed hirmutööd sündisivad Ranea ja Retimolinnades. Kristlaste hoonetesse tungis sõjariistus halv rahwas; elanikud weeti hirwitades uulitsale ja tapeti jää maha. Sige tihti nähti selle juures Türgi kroonu-mundri kandjaid ligi olema.

Kreeta kristlased polnud aga ka kellegi lambad, kes end waguft tappa lastsiwad, waid aastasadade pikkusel wõitlusel elu eest, harjunud, hammaft hambaga tajuma. Nad tõstsiwad nüüdgi wiibimata kanda ja hakkasiwad muhamedlastele sama mööduga möötma kui need neile.

Mässuleel loitis uuesti kõrgele. Mässulised tegiwad omale kindlustatud leeri Tsigura juurde, ja tõrjusiwad jää wõidurikkalt 2500 mehelise Türgi wäehulga pääletungimise tagasi. Nähti sama mis alati: Türgi wägi — jüdame-täiega et mässajatest jagu ei saanud — hakkas rahulisi elanikke ühe Türgi wäehulga, 1000 meest suur, Romasse täiesti ümber, ja tõrjusiwad kõik abiks püüdiwad wäehulgad wõimuga tagasi.

Sääl astufiwad suured riigid jälle wahale, aga — Türgi abiks! Konsulid ilmufiwad Romas'sesse ja nõudufiwad, et mäsfulised piiramise järele jätakfiwad, siis saada nad selle eest hoolitfema, et kõik asjad hästi lähewad. Ja mäsfulised lastfiwad end meelitada.

Konsulite lubamise kinnitas sultan oma poolt sellega et — 16 pataljoni sõjawäge Kreetas'se saatis. Nende abiga töötas kindral-kuberner Abdullah-pasha 14 päewaga „korda jalule seada.“ Mida moodi see „kord“ türklase meelest oli, pole raske aru saada, sest Kaneas ja Retimos jatkufiwad weraunad iga päew kindral-kubeneri oma silma all, ilma et ta keeluks sõrme oleks liigutannd. Ja saare seespool paniwad Türgi wäehulgad koledaid tapatööfid toime, põletufiwad külad maha ja pildufiwad loomad tulesse.

Muidugi tõnjs selle pääle Greekas — kus ifka wäga ofawõtlikult wendade wditlusi waadeldi — hele hädakifa. Ja Greeka walitsus päris mõjuwalt, et suured riigid teeks mis waja, et Kreeta üsna hukka ei läheks. Ning suured riigid — lubafiwad jällegi oma firjadega sultanile aru päha panna.

Tagajärg oli tuttam, nagu tuhat korda enne: Tühjad lubadused ja muud midagi. Uus kindralkuberner nimetati ja sultan awaldas „irade“ (kuulutuskirja), milles kreetalasi rahule jääda kästis — nad saada oma õiguse. Rahwusfokogu tutsuti nüüd 17. juuniks kokku.

Ja seekord tuligi see kokku, kuid ainult ühe koosoleku sai ta pidada, sest kristlaste saaditud tundufiwad end nii haawatud olema, et enam koosolekule ei läinud.

Selle wiimse rahunemise katse järele kaotufiwad kreetalased lootusegi, et nende põlw Türgi all weel paraneks: G r e e k a g a ü h i n e m i n e sai nendele nüüd märgu sõnaks. S'egi on mõista, et jeda hüüet Greekas rõõmuga kuuldi ja oma poolt wdimalikult toetati. Kreeta kätte saamine on Greeka riigi armsam igatsus ta sündimisest saadik olnud. Wabatahtlifi aitajaid ja sõjamoona hakkas nüüd woorides Greekast Kree-

tasje weerema. Selle läbi julgustatud, tõttasivad mäsfulised heinakuu algul Kondanesje linna täielikult ümber piirama. Appi tõttaw Türgi wägi, 3000 meest suur, löödi weriselt tagasi.

Ja et samal ajal Greeka poolt ka weel Türgi piiril toimetusi ette wõeti, mis sõja poole sihtisivad, siis arwas sultan hääks, weel korra tutawat wenitamise abinõuu tarwitada. Kutsuti weel kord rdhwusekogu kokku, lubati parandusi ja andeks andmisi, ja paluti warsti suurriikisid wahesobitajaks.

Kreetalastel aga polnud isu, eud sultani ilusate lubamiste läbi weel korra petta lasta, seda wähem, et sadama linnades uued werefaunad neid hirmutasivad. Rahwusekogu kokkutulekust ei saanud enam ühtigi asja, uued kokkupõrkamised tegiwad selle wõimataks, ja Greeka saatis siis 4. juulil uue ringkirja Europa riikidele, et need Kreeta hääks ometi midagi teeks.

Ja suured riigid märkasivad ka ise küll, et midagi waja teha tuli, sejt maailma rahu, mille alalhoidmine nende juurem ülesanne on, ahwardas ju hädaoht, kui Kreeta mäsj ikka edasi kestaks. Greekast woolas ikka unsi wabatahtlisi Kreetasje, mida walitsus keelata ei suutnud — ei ka tahtnudgi. Ja et lõikusekuu algul ka Makedonias mäsj lahti puhkes (mida samati Greekast õhutati), siis pidiwad riigid, kui sõda ei tahtnud saada, jelle tõrjumiseks töötama. Ju jellel korral tekkis mõtte, et waja oleks Kreeta randa sõjalaewadega finni panna ning nii saart rahule sundida.

Uga see nõuu ei leidnud kõigilt hääks kiitmist; läbirääkimised wõtsivad aega. Seni aga pahenes Kreeta olu iga päew ikka enam; mäsfulised wõtsivad terve saare sees osa oma wõimuu alla ja pekswad mitu korda nende pääletungiwad Türgi wäed werise pääga tagasi, mille kättemaksuks türklased jälle sadama linnades werefaunasid toime paniwad.

Waheajal oliwad ometi suurte riikide saadikud Kreeta kohta parandusplaani walmis sepitsenud (mida esiotsa Inglise

pääminister Salisbury oli valmistanud. Sultan võttis selle päalistaudselt rahulolemisega vastu. Selle plaani järgi pidi Kreetat oma rahvusekogu poolt walitud, ristiusku kindralkuberner walitsema, kohut pidi kristlastele ja muhamedlastele kumbagile oma usuliste poolt mõistetama, avalisjt korda pidivad Kreetat oma rahwa seas seatud sandarmid hoidma, kes aga, et erapooletud oleks, Europa ohwiferide käsu all pidivad seisma.

See plaan, oleks ta tõesti täide saadetud, oleks wahest ulatanud, Kreetat asju jäädawalt rahustada, ja see oleks küll parem Türgile, Greekale ning iga ühele olnud. Kui asi Kreetas tutwaks sai, tuligi tüki ajaks rahu. Küll puhkes waen mitu korda uuesti ilmsile greeklaste ja türklaste wahel, ja saare seesmine oja oli ikkagi mäsfuliste wõimu all, aga suuremaid taplusi ei olnud.

Kuid üks kuu teise järele lulus, ilma et midagi lubatud uuenduste täitmiseks oleks tehtud. Selle vastu jaadi aga ikka selgemini aru, et sultan oma lubadustega jällegi ainult aega wiita püüdis.

1897 aasta algus pani asjad jälle elawamale liikumisele. Januarikuul hakati ju hirmu tundma, et mullu juunisid turbnäitlused uuesti ilmuvad. Ja nii sündisgi. Kuu lõpul sündiswad ägedad wõitlused Kaneas ja selle ümbruses; terwed kristlaste külad põletati wõi rööwiti, ja mõne päewa järele walitses terwel saarel täieline segadus. 5. webruaril piiswad türklased Kanea põlema, kuigi sadamas olwad Europa laewad oma mehhi maale saatsiwad. Igal pool nähti tapameeste seas ka Türgi sõjamehi.

Et asjale furd mõjuwat käänet anda, mängiswad mäsfulised nüüd ka oma päris trumbi wälja: Kristlaste leeris Kanea ees tõsteti 25. januaril Greeka lipp üles, ja selle järele kuulutati igal pool saarel pidulikult saare ühinenemist Greeka riigi külge.

Teda oli Greeka muidugi oodanud. Ta oli nii kaua asjata Kreeta küsimuse selgitust nõudnud — nüüd, kus teda asjast olud otse wahese kutsusiwad, ei wõinud ta enam, käed süles, päält wahtida, waid saatis tubli laewastiku Kreeta alla, kuninga teise poja, prints Georgi*) juhatusel all.

Prints Georg.

Ega Greeka walitsusel ka enam teist teed walida polnud, sest rahwa meeljus oli Kreeta wiimsete sündmuste läbi nii kangesti äritatud, et ta rahwa soowile, Kreetas wahese minna, pidi järele andma, kui omale troonile hädadohtu ei tahtnud kaela kutsuda.

Et Greeka laewastik mitte nalja pärast liikwale ei läinud, näitas ta koha, nii pea, kui ta 2. webruaril Kreeta alla

*) Printz Georg — sündinud 1870 — on meie riigi alamatele nimelt jelle läbi tuntud ja armas, et ta 29. apr. 1891 meie Keisrit Otsus mõrtsuka-hoobi eest kaitses.

tuli. Sää! hakkas üks Greeka laew jalapäält Türgi laewale tuld andma, mis Türgi wäge saarele tahtis tuua. Need paugud saiwad hiljema sõja eelmänguks; nende järele oli sõda dieti ju alanud ja ta päris süttimine ainult ajaküsimus weel.

Uga „Europa kontserdis“ (juurte riikide nõukogu) äratas Greeka südi etteastumine Kreetas dieti rahutust ja muret, sest tunti ju, et see asja wägise sõjale kisub. Ja et samal ajal weristest taplustest Kandia uulitsatel ja uuteft waresaunadest Kaneas teated tuliwad, hakati märkama, et waja oli midagi mõjuwat teha. Suurte riikide Kreeta alla saadetud soomuslaewad — kuus tükki — saiwad käsku, Greeka laewastikku Kreeta wetelt minema ajada. Kuid seda käsku polnud nii hõlbus täita kui anda, sest Greeka laewadele lausutuld anda, oli ikka nagu häbi. — Et Greekat Kreeta asjadest eemal hoida, saadeti Europa sõjamehi laewadelt Kaneas maale „korda pidama.“ Uga selle aja sees tegiwad greeklased waguft tubli tembu äragi. 4. webruaril kuuldi imestusega, et jalk Greeka wäge, 1000 meest, Kreetas maale oli läinud. Wäe juhataja oli kuninga oma adjutant, päälisk Basjos, kes ka lausutuluutas, mis ta tuleku otstarbe oli, nimelt; „saart kuninga Georgi nimel oma walitsuse alla wõtta, türklastel wälja ajada ja kindlustesse oma mehed sisse panna.“

Uga juurte riikide plaanise ei paşfinud see põrmugi, et Greeka nii moodi pikema jututa saare oma alla wõtaks, liiati et ta uhkelt nendelt selleks luhagi ei küsinud. Greekale pidiwad siis päitsed päha pandama, ta wõiduhimu talitsetud jaama. Nõuti kõwasti, et Greeka oma mehed Kreetast tagasi kutjaks, ja et Greeka wäele ette saada, wõtsiwad Europa wäed neli tähtsamat sadamalinna oma alla.

Uga Greeka oli naabri Türgi juures ilusti õppinud, mida moodi Europa nõuetega ümber käia tuleb — nimelt neid aga waguft kuulata ja --- toimetada nagu ise arwab. Ei teinud Greeka tegugi, et saarelt weel taganeda, selle wastu aga hakkas Greeka wäeülem saare seespool asju aina Greeka

moodi seadma — mille juures kristlased teda igal pool kui wabastajad teretasiwad — ning katsus ka teha mis suutis, et türklasti saarelt juiša wälja peksta.

Päälit Bassos oli Kreeta loodepool rannas Risjama lähedal maale läinud. Kahe päewa pärast ju wõttis ta kindla Buholiksa linna, mis Kanea tee ääres on, libeda wõitluse järele ära. Ja 9. webruaril seadis ta Greeka lipu Kanea ees ülesse. Aga kui ta jääl olewa Türgi wäega wõitlusesse sattus, arwasiwad Europa laewad kohaseks, ko oma poolt greeklastele näidata, et nad nalja pärast jääl ei ole. Soomuslaewadelt hakati Greeka leeri pommišid puistama, mille järele greeklased muidugi siit taganesiwad.

Riikide laewad hakkasiwad nüüd saart ümber piirama ja ta randa linni panema, et nii iga ühendust Bassose ja Greeka walitjuse wahel keelata. Kuid Bassos ei hoolinud sellestgi, waid kõndis algatud teed edasi, kindlustas oma seisukohta Kanea ees ja wõitis mitmed kindlad kohad mujalgi oma alla.

Suurte riikide suurtele soomuslaewadele, mis oma walitjusele muidugi Kanea all wahtimisega ka suuri kulusi teگیwad, ei olnud see jušt suureks auuks, et nad oma suurte rükkidega ja maale saadetud meestehulkadega ometi jugugi ei suutnud, mererannasgi weriseid wõitlusi türklaste ja kristlaste wahel keelata. Selle wastu seadis Bassos igal pool, kuhu lipu tõstis, korra jalale. Kreeta wiimane Türgi poolt nimetatud kindral-kuberner — kristlane Karatheodori pasha, kelle nime-tamijega sultan weel rahwast sugu rahutada lootis — läks saarelt jalaja pakku, kuna sultani wiha kartis, et saart wai-gistada ei suutnud. Lahkudes seletas ta lausa, et tema arust wõimata on, saarele muidu rahu saata, kui et see Greeka alla antakse.

Bõnewus Türgi ja Greeka walitjuse wahel oli selle läbi, et Greeka wägi sõjariistus Türgi pinnale tungis, muidugi kangesti kaswanud. Sultan, selle pääle toetades, et ka Europa riigid Greeka tegu laitsiwad, laskis oma jaadikul Ateenas õige

suureliski sõnu rääkida. Kuid kuningas vastas nii sultanile kui suurtele riikidele, et ta teisiti teha ei võinud, kui Greeka rahva kindel tahtmine nõuab. Et asi nii oli, tunti küll; Greekas kääris rahvuslik liikumine nii kangesti, et mitte enam Kreetaga üffi rahul ei olnud, vaid küünla-kuu lõpul kippusiwad Greeka wabatahtlikud üle maaraja ka Makedonia kallale.

Greeka wäeülem Bassos Kreetas ei kuulunud Euroopa riikide poolt ikka uuendatud nõudmistest, et ta saarelt taganeks, ühtegi, vaid wõttis wähehaawal terve saare seesofa oma alla, ning näitas kindlalt oma ülesannet täita püüdwat, mis temale antud. Küll kuulutatiwad suured riigid hiljem weel ka Selina ja Kandonosse oma „kaitsealusteks maaks“, aga samal ajal nende „kaitse all“ olemas Kaneas sündinud werine segadus näitas nende „kaitse“ wõimetust.

Kui riikide poolt uus nõue Ateena läkitati: Bassos koristagu end Kreetast, wastati Greeka poolt sellega, et Bassossele käst anti, wiimseini wõimuni wastu panna. Ka mässulised awaldasiwad märtsi algul jälle elawat tegewust. Pea kõik Kreeta sadamalinnad piirati maa poolt ümber. 1. märtsil pörutati Heroti desse kindlus puruks, ja järgmisel päewal tippus Bassos mässuliste feltsis Malaka kindluse kallale, mis otse Suda lahe ääres on, kus Euroopa laewad seisiwad. Selle kindluse ees ja ümber sündisiwad ligematel päewadel mitmed kibedad wõitlused. Kaneast marssis Türgi sõjawägi kindlusele appi, kuid see löödi weriselt tagasi ja aeti Kanea wärawateni taga. Selle üle kihwatas jälle Kanea muhamedlaste meel nii, et kristlaste furnuaiad häwitas ning häbistas, ja kardeti kõwasti linna uuesti põlema panemist. Järgmistel päewadel tungiti weel mõnel korral linnast wälja, aga sama tagajärjega.

Waheajal kestis Retimo, Herakleia ja Hierapetra linnade ümberpiiramine edasi. Kui mässulised wiimati nimetatud linna kallale tormi jooksiwad, lasti linna alt olematelt Italia laewadelt nende pääle.

Säärane Europa — k r i s t l a s t e — poolt lausa ilmuv Türgi aitamine vihastas mässajaid nii hirmus, et nad oma korda muhamedlaste seas S i t i a s w e r e s a u n a toime paniwad, milles 400 rahulist türklast maha tapeti.

3. märtsil lastsiwad mässulised Kisjama linna nii kangesti, et see üsna häwitatud sai. Samal päewal sündiswad koledad rahutused Heraklionis, kus muhamedlased, wihased linnas sündinud nälja üle, mis ümberpiiramisest tuli (Wassos piiras linna maa-, Europa laewad mere poolt) — sõjariistad kätte wõtsiwad ja linna kolevalt rööwisiwad. Samuti peatselt oli lugu Retimos. Greeka poolt saadeti nüüd riikidele uus ringkiri, milles kurbade tagajärgede pääle tähendati, mis saare ranna kinnipanemise läbi sündinud. Üsjata! „Europa kontsert“ arwas jeda oma auu alanduseks, oma ettewõtteist tagasi astuda, ja ei tahtnud aru saada, et sellega just rahu jalale seadmist õnnetule saarele keelati, et Greeka wäge takistati, ka sadama-linnasid ära wõtta. Ja plaan, Wassost sellega ära näljutada, et ta ühendust kodumaaga katkestati, oli ka tühine, sest Wassos oli omale aegsasti rohke moonawara oma pääleeri muretsenud, mida kindlustatud S p h a k i a linna, saare lõunarannal, oli seadnud. Mitte Greeka wägi, waid just saare muhamedlased sattusiwad saare ümberpiiramise läbi hädasse, kuna nad, puupaljaks tehtud, mässuliste wõimu all olewast saare seesofast rannalinnadesse põgenesiwad — nälginna, kuna sääl ennegi kõigest nappus oli.

Ragu Kreetas, nii oli ka Greekas teatus Europa poolt ettewõetud Kreeta ranna kinnipanekust, nendelt antud abist türklastele jne. rahwast hirmus vihastanud, mis jelle läbi weel kaswas, et ka Greeka randa kinni panna ahwardati. Nimelt suur oli ärewus Ateenas. Igal pool ja ühtepuhku kuuldi hüüdu: „Sõtta! Rajale! Kreeta wõi sõda!“ — Ajalehed ujusiwad woolusega ühes ja kallasiwad oli tulesse.

Riikide poolt tuli Greekale uus kiri, milles temalt nõuti, jalapäält oma wäge Kreetast koristada, muidu pandawat ka

Greeka rannad finni. Selle pääle seletas Greeka, et temagi kõigest väest r a h u hoida soowib, nagu riigidgi, ja et ta just selle pärast Kreeta rahwast täielise hukkatuse eest warjata tahab. Kui riigid saare rahustamise Greeka hooleks usaldaks, tahta Greeka kõigiti püüda, riikide soowisid täita. Oma poolt soowitada ta kõige soojemalt, et „üleilmilise rahu hoidmise jeltsi“ soowi täidetaks ja Kreeta rahwale lubataks, üleüldise rahwa hääleandmise läbi ise saare tulewikku määrata.

Oleks nüüd see Greeka nõuu vastu wõetud, oleks sõda tulemata wõinud jääda. Aga arwata on küll, et Greekal omalgi pisemat lootust ei olnud, et ta soowi kuulda wõetaks; ta tõi selle ainult selle pärast ette, et nii süüdi nende sündmuste kohta, mis tulemas oliwad, ilma ees oma päält ära lükata, „oma käsa pejeda.“

Riigimeeste ringkondades aimati pahameelega, et „Europa kontsertil“ ka täieline kokkufõla puudus, kuna mõningad Greeka asjas oma erasihti taga ajasiwad. Nimelt kaheldi Inglise kohta, et see igapidi aga o m a l e kindlat jalaaset Kreetas püüab saada, muudest hoolimata.

Samal ajal kui Greeka poolt Europa riikidele eelnimetatud wastus anti, sõitles Greeka walitus ja Türgiga waljusti selle pärast, et see omale Tessalia piirile sõjawäge kogub, mis Grækale ähwarduseks olla. Et aga Greekal omal ju terve sõjawägi rajal seisis, peeti üleüldiselt seda hoiatust aga Türgi ärituseks, sõjakuulutuse wälja kutsumiseks. Ja Greeka arwasgi oma kohuseks, ennemini sõda algada kui riikide nõude alla heita. Pääminister D e l i y a n n i s seletas lausa: „Ennemini anname end hädaohusse, et üsna Europa kaardilt kaome, kui end ähwarduste alla alandame.“ Ja 2. märtsil tunnistas wälimine minister S t o u z e s selgesti, et walitus enam ei juuda rahwa tahtmisele, mis sõda nõuab, wasta panna. Ning ka üliwägew Greeka „rahwus-ühenduse jelts“ hakkas kangesti sõda nõudma. See p i d i siis tulema.

Dieta oligi sõda ju mõni aeg tõepoolest käimas, sest paar kuud olivad ju Kreetas võitlused Türgi ning Greeka väe-osjade vahel kestnud, mida ometi muuks ei võdi nimetada kui sõjaks. Ometi oli seni sõda ametlikult kuulutamata, seega walitses ikka nimepidi veel r a h u Türgi ja Greeka vahel, ning kui kumbgi nendest Kreetast hääga oleks taganenud, oleks ka sõda veel eemale hoitud. Aga et mõlemad wiisalt oma ettevõttest kinni pidasiwad, oli kokkupõrkamine kindel. Kuid päris sõjaväli pidi mujal olema kui tillukene Kreeta saar — selleks saiwad Teszalia legendikud Türgi-Greeka piiril, muist ka meri.

II.

Sõja süttimine.

Riigid, kes 1897 aasta kewadel end wastastikku minema walmistasiwad, ei olnud sugugi ühekaugusliised, nagu wahest sõdiwad riigid. waid eunemini Taaweti ja Koljati moodi, sest nii maasuuruse kui rahwa arwu poolest käib Türgimaa Greekasti mitutorda üle. Pääle kõigi kärpimiste, mida Türgi riik wiimse 100 aasta jooksul on pidanud nägema, on ta omaks ikka weel Europas umbes 180,000 ruutwersta (nii on ta üheksas Europa riikide reas) ligi 6 milj. inimesega; Aasias on ta riik weel hoopis suurem: üle 4 milj. ruutwersta, wast ligi 20 milj. inimesega, Afritas weel 1,800,000 ruutwersta ja 8—9 milj. inimesi.

Ometi oli see suur wah e enam pääliskaudne kui tõeline. Sest eespool oleme küllalt kuulnud, kui wiletsasse ja alatusse olekusse enne nii kardetud Türgi riik on jattunud, kuida ta wanaduse wäetima oleku tõbes põeb, kuna Greeka riik täies nooruse priiskuses iinub, kuigi temal nooruse nõtrus waewajaks on. Aga kui ju kolmweerand saja aasta eest Greeka mehed oma maa Türgi alt wabastada suutsiwad, kuna neil muud wälja polnud saata kui kokkujooksnud korraldamata jalgad,

mis siis wiga nüüd wõidu pääle loota, kus Greeka poolt ligi 100,000 mehe suurune sõjawägi, kellel forraline riik taga, wälja astus, kuna Türgi wõim jellega wõrreldes, mis ta selle aastasaja algulgi weel oli, suurte sammudega allamäe on läinud. Greeklaste sõttaminek ei olnud nii sugugi lootusetu.

Ja ühest küljest oli Greeklane Türgist tugewamgi weel: Meremäes. Laewastik oli Greekal tubli ja mehed pääl samati, kuna Türgil kumbgi suur asi polnud. Laewastiku pääle ka ep Greeka lootisgi, nagu sikk sarwe pääle, ja pani selle pärast oma laewastiku aegsalt liikwele, mille juures leiti, et see kõigiti hääs korras oli, mis muidugi greeklaste sõjawal-mistamiist suurelt tõstis. Maawäe rajale minekul tuli aga koge algusel raskusi ette. Walitsuse rahakukkur ei ulatanud dieti, suurte wäehulkade wälja saatmiseks, seda enam, et sõjawäel rahu ajalgi weokraamiist ja toidu-tagawarast nappus oli. Ei ulatanud, et mõningad rikkad isamaalased kamaluga raha sõ-jakasjasse puistasiwad.

Türgi pool peeti ju mõni aeg suuri wäehulkasid Armenia ja Kreeta rahutuste pärast sõja jalal, aga et neid nüüd Armenias waja ei olnud, Kreetasse saatmist ei Greeka ega suu-red riigid lastnud, siis pandi need ju aegsasti Greeka maa-piiri poole liikwele — enne weel kui Greeka wägi sinna koguma hakkas. Pikkamisi läks see küll, sest raudteed, mida mööda wägi sõitis, oliwad wäga lohakas korras. — Aga Türgi laewastiku merele sõtta minek Konstantinopoli alt ku-junes päris narrimänguks; nähti, et ainult mõningas laew wähegi liikuda suutis, suurema osa masinad aga rägisesiwad ja kägisesiwad, nagu määrimata rattad, kui neid liikuma panna püüti, ja ei julgenud siis Türgi laewad oma ninagi merele pista, waid pöörasiwad sadamasse tagasi hallitama.

Aga kuigi ja wäed wastastiku tõttasiwad, oleks weelgi mõne juure riigi poolt ettewõdetud mõjuw ja õiglane wähe-lepitus sõda eemale hoida wõinud. Kuid seda ei sündinud. Riigid hoidsiwad jonnikalt oma seisukohta kinni — ükfi Gree-

kat rahule kästides. Greeka laewastiku oliwad nad ifka Kreeta alt ära peletanud, aga Türgi laewastik wõis sinna tulla ja määsulistele merelt tuld anda, kui need pifa piiramise järgi 13. märtil wiimaks Malaka kindluse ära oliwad wõitnud. Sa Europa laewad lastfiwad weel Türgi omadega kaasa! Määsfajad pidiwad selle pärast kindlusest jälle lahkuma, aga minnes pistfiwad nad sellele tule otfa.

Alga nüüd astus ka Greeka suure sammu sõja poole: 14. märtil läks Greeka kroonprints Konstantin, *) kes Greeka wäe ülemaaks juhatajaks oli seaiud, sõjal oldi kindlas arwamises, et wäe ülemjuhataja tulek sõjawäe juurde ja sõja algamise märk on, ja oodati siis iga tund selle lahti puhkemist. Ometi kulus weel nädalisi, enne kui sõda kuulutati. Sest Greeka ei tahtnud ometi ilma ees sõja algamise süüdi oma pääle wõtta. Kroonprints oli siis eeskirja ligi saanud, efiotfa end waenluse eest hoida.

Alga säärane kahes mõttes lonkamine, kus sõda ifka taheti, ometi häbeneti seda algada — ajas just asja murja. Sest oleks greeklased rajale tulles otse kähku — märtil teisel pool — üle piiri Makedoniasse tunginud, siis oleks neil aga nõrk ja ettevalmistamata wastane ees olnud. Türgi wägi

Prints Konstantin.

wäe pääleeri Larissasse.

Larissa on Tesjalia maa — selle Greeka riigi oja, mis alles 1881 ta omaaks sai — päälinn, ja seisab umbes paar penikoorimat Türgi piirist lõuna pool.

Nii hästi Greekas kui mu-

*) Prints Konstantin, Greeka kuniinga wanem poeg, on sündinud 2. aug. 1868. Ta nimi, efiimese ristiusku Greeka keisri oma, on omane, greeklastes juuri lootusi aratama.

Saloniki, Türgi sõjaväe loomise-koht.

weeti laewadega Saloniki, kus wäe fogumisepaik oli, säält saadeti wägi rajale, aga et teed säält pool õige kehwas korras oliwad, läks sõjawäe edasi marsis õige tigukäitu. Greeklased kaotasiwad nüüd oma tahklemisega selle hää juhuse, mis neile wõitu oleks tõotanud; Greeka wäe wiivitamise läbi sai Tüürk mahti, Tessalia piirile tubli, hästi walmistatud sõjawäe foguda, milles umbes arwata 80,000 meest oli. Teine wäe-osa seisis lääne pool, Epiruse piiril, Greeka wastu; see oli aga hoopis vähem, waewalt 12,000 mehest enam.

Selle waenlase wasta seisis Greekal Tessalias umbes 60,000 mehe suurune wäehulk — nii mitte palju Türgist vähem. Läänepoolne wäeosa Epiruses oli üle 20,000 meest suur, nii et säält Greeka wägi Türgi omast arwu poolest ülegi käis. Nii oli asjatundjate wõdaste ohwitseride arwamine sõja algul. Kui õige see oli, näib Greeka sõjaministri tänawu kewadel awaldatud ametlikust sõja-aruandest. Selle järele pidi Greeka päris-sõjawäge, mis ka rahu-ajal sõjariistus seisis, sõja algul 23,453 soldatit ja 1,880 päälikut olema. Aga sõtta jaadi ainult 20,000 meest. Tagawara = wäge kutsuti lipu alla 63,107 meest, pääle selle weel Trikkala ja Larissa kreifi mehed, kes oma kodu kohtapidiwad kaitzma. Selle juurde tuliwad weel 8,221 wabatahtlist meest, nendest 7,832 wäljamaalast, oma maal 389. (Siin on aga need wabatahtlised arwatud, kes päris sõjawäes seisiwad; oma pääd sõdiwate wabatahtlikkude armu oli palju suurem weel.) — Nii oli siis greeklastel wähe üle 90,000 meest sõjawäljal. Kodu jäänud aga oli weelgi 59,119 tagawarawäe meest. Nii ei olnud sugugi weel Greeka „wiimse ni meheni“ wäljas, waid oleks ka oma äparduse järgi küllalt edasi wõinud wõidelda — mis aga muidugi asjata oleks olnud. — Sõjas langenute armu ütleb minister 698 soldatit ja 35 päälikut olema — mis küll wäga napp tahab olla. Sõjawäe wastastikku suurus waadates ei olnud siis greeklaste wõitlus sugugi lootusetu, sest seda puudust, mis neil armu poolest oli, loodeti waimustust auuga tasuma. Aga

Greekale kardetawam, kui waenlase suurem hulk, oli selle sõjawaie ülemjuhataja, *E d h e m = p a s h a* tublidus, kes osaw ja harjunud waejuht oli, kuna sellewastu Greeka wae juhataja walimine jugugi õnnelik ei olnud. Sest kroonprints Konstantin oli alles noor ja koguni sõjas harjumata. Ja päälegi oli tema tegewuswõim dige kitsapiirilise — ta pidi aina alati Ateenas olewa

gigi pool hoolestus, nimelt ta gaajamises, suur küll — Greeka õnneks!) Weel andis Türgi sõjawäele tugewust see kindel kord, pimedast pääst sõnakuulmise waim, mis Türgi sõjamehelenagu külge löödud on. Kindlas usalduses oma Allahilt määratud

„kismet“ pääle, läheb ta tuimalt sõtta ja surma. Selle wastu oli Greeka wäes kord ja sõnakuulmine dige lödew; mehed elasiwad enam „lõbusa feltskonna moodi.“

Nagu nimetatud, libises sellega Greekal dige aeg, mil ta kerge waewaga Türki liüia oleks saanud, käest ära, et ta sõjakuulutusega wiiwles. Aga walitsusel oli wiiwitusets ka mõjuw põhjus. Kuningas tundis hästi küll sõjast ahwardawat hädaohu, ja päälegi nõudsiwad kõik Euroopa suured riigid temalt kõwasti rahupidamist. Kuningas ei tahtnud siis sõda. Aga — seda eemale hoida ei olnud enam tema wõimus. Walitsusest tugewam oli rahvuslik liikumine, ja seda liikumist juhatas eelnimetatud rahwuseühjus „*Setairia*.“

E d h e m = p a s h a.

Nagu raamatu II. jaos oleme kuulnud, oli selle nime-
line ühisus Greeka wabanemises mõjuvalt tegew olnud.
Pääle wabastus sõja kustus see iseenesest, kuna ta siht kätte-
saadud oli. Kuid hiljem näis ta uuesti sündinud olema, kuid
elas ning töötas salaja. Kreeta rahutuste ajal aga astus ta
jälle mõjuvalt wälja, ja nagu näha, oliwad sellel korral
temal päratud rahawarad tarwitada. Ta mõju rahwa pääle
oli piirita. „Hetairia“ saatis hulgal wabatahtlikka Kreetasse,
hiljem ka Türgi piirile. Ning nende wabatahtlikkude poolt
algatud päälehaakmised, saiwadgi siis sõja sütitajaks Bal-
kani neemel.

Hetairia poolt walmistatud wabatahtlikkude hulkade *) —
kelles kange waimustusetuli põles, mis kahjuks päris märat-
sufeks muutus, seda enam et preestrid ristilipu tõstmisega
liikumisele usulist wärwi püüdsiwad anda — juurde ilmus
weel hulgana muid wabatahtlikka, igalt poolt — Makedonia
mäeelanikka, greeklasi Wahemere saartelt ja ümber olewatelt
maadelt, Itaaliast Garibaldi mehi, ja weel „silhellenisid“ igalt
Euroopa maalt. See oli wapper hulk, walmis muid tapma
ning ise surema, täis põlewat mõitluselohimu.

Arusaadaw on küll, et sääraast waimustatud hulka väga
raske oli talitseda — neid tagasihoida, türklasi pekema minemast,
kuna Türgi wäe eeswahid aga mõne sammu kaugusel rajal nende
silma ees seisiwad. Ja kuna Europa riigid ikka edasi Kreeta
mässuliste wastu wägiwalda tarwitasiwad ning Greeka randa
finni panna ahwardasiwad, siis ärkas Greeka rahwa seas wihane
sõjawaimustus, mille wäärilist ajalooš harwa leida. Kõwasti
kardeti, et Greeka rahwusepäewal 25. märtsil (Paast-Maarja
päew, mil 1821 Greeka wabastus sõda lahti puhkes) waenlu-
sed algawad. Aga ülema juhataja walju käsu pääle seisti
sel päewal wagusi. Kuid ju paar päewa hiljem — 28. märtsil
— kippusiwad paar tuhat wabatahtlikku oma pääd Türgi

*) Waata pilt raamatu esimesel leheküljel.

kallale, ja läksiwad neljast kohast Türgi raja üle. Kardetaw oli selle juures türklastele nimelt *Greena* pääle kippumine, sest kui see koht greeklaste kätte oieks sattunud, oleks *Edhem-pasha* wägi läänepool olewast *Epiruse* wäest lahutatud jaanud. Seda märgates tungisiwad kolm wabatahtlikkude hulka wõiduhimufalt Türgi eeswahtide pääle *Baltimona* juures. Türklased hakkasiwad teadagi wastu, ja kui pääletungijate hulgas ka *Greeka* sõjamundri kandjaid nägiwad — mitmed päälifud ja salgad soldatid oliwad ka wabatahtliste hulka heitnud, kuna neil rajal wahtimine igawaks läks — andsiwad nad tuld, ei ainult wabatahtlistele, waid ka *Greeka* piirwahtidele. Su näis, nagu läheksiwad nüüd kohe ka päris sõjawäed tuttupidi kokku. Kuid seda suruti weel mõlemilt poolt tagasi, sest türklastel oli küllalt wabatahtlikkudegagi tegemist, kes mitmes kohas Türgi wäge oma eest taganema sundisiwad, mitu penikoormat edasi *Makedonia* sisse tungisiwad, *Greenat* ähwardasiwad ja *Epiruse* wiiwad telegrahwid ära lõhkusiwad.

Nüüd oli jällegi *Greeka* wäel dige hää ja sünnis juhus wõidurikkaks pääletungimiseks, kui ta otsekohe wabatahtliste kannul Türgi pääle oleks kippunud. Need wabatahtlikud hulgad — kellest üks Türgi kindral südametäiega ütles: „Nad näiwad nagu kerjustesalgad olema, taplewad aga kui turjad waimud ega taha muud kui surra“ — oleks *Greeka* päris-wäele dieti suureks toeks olnud. Aga Ateenast tulnud eeskirjade järele ei lastnud kroonprints *Greeka* wäge wõitlusele minna, kuigi see sinna wäga kippus.

Wabatahtlikud wõitlesirad ometi algusel igal pool hää õnnega, päris awalistes taplustes türklaste wasta, ja tegiwad neile suurt kahju, nii lääne pool *Makedonias* kui *Epiruses*. Et aga päris-sõjawägi neile appi ei tulnud, ei suutnud nad muidugi suurt ära teha. Kui türklased omad suurtükid wälja tõiwad, tungiti waprast wõitlejad üle piiri tagasi.

Aga wõimata oli nüüd weel kumbagil pool piiri seiswaid taplusehimulisi wäehulkasid wõitlusest eemale hoida, kui

nendele ford „hambad weresse“ olivad saanud. Oli niüid tuda oli — kas algasivad türklasted wõi greeklased ülekeelu

Türgi-Greeka piiri kaart.

wõitlust ja tikkusiwad teise kallale, see ei ole dieti selge — kindel aga on, et mõlemad sõjawäed ju 4. aprillil seitsemes kohas Makedonia-Tessalia piiril täies wõitluses olivad. Et mõlemilt poolt wäehulgad wähemates falkades pea terve Türgi-Greeka piiri pikkuselt, mis pikas loogas *Arta* lähelt *Bolo* laheni läib (waata kaarti; piir on selles täpilise joonega märgitud) — üles olivad seatud, siis sündis kokkupõrkamine nii mitmel pool korraga. Niüid tunti täiesti ära, et enam wõimalik polnud, päris sõda eemale hoida. 5. aprillil anti Greeka saadikule Konstantinopolis passid kätte. Sõda oli kuulutatud.

III.

Sõjakäit.

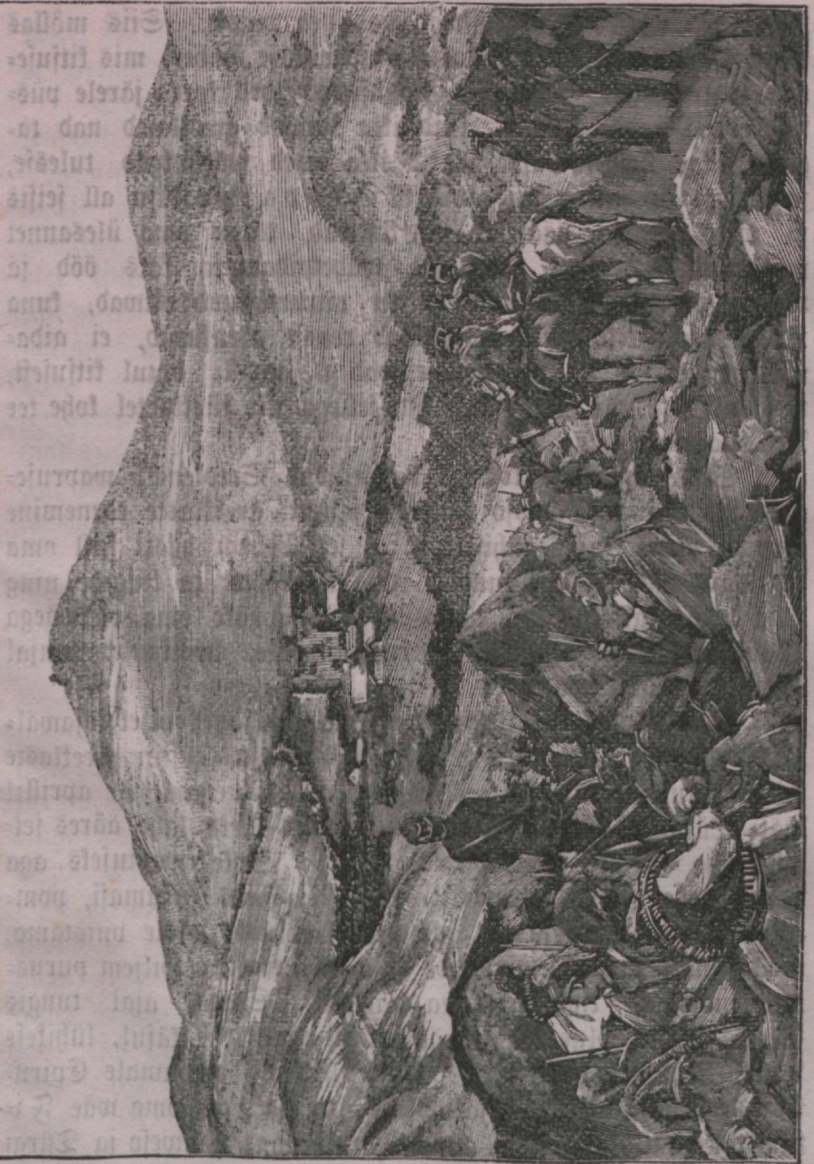
Türgi sõjawäel olivad algusel pea igal pool piiri pääl, nimelt aga *Meluna* kitsuses, kus Greeka idapoolse wäe

kestpait oli, kõrgemad ja sellega süüdsamad seisukohad kui greeklastel, ja viimiste olek sellega halvem. Hoopis enam tegi aga Greeklale santuist see, et ta wäejuhatus oma jõudu dieti jagada ei osanud. Greeka wägi oli nimelt neljasse wõi wiiesse pea ühesuurusesse osasse jagatud. Sellega jäi keht-kohale, Meluna kitsusele, nii wähe wäge, et see sellele ägedale pääletungimisele wastu seisda ei suutnud, mida Edhem-pasha, kes kitsuse sõjakäigilist tähtsust dieti märkas, siin ette wõttis.

Selle loo halvad tagajärjed tuliwad ju koha sõja algul ilmfile, 5. ja 6. aprillil sündiwates wõitlustes. Sõditi tisedamalt neljas kohas piiril: Neheros, Melunas, Grihowalis ja Rewenis. Mujal pool wõitlesiwad greeklased hää õnnega, kuna mõlemate wägede jõud siin umbes ühesuurune oli. Nimelt Rewenis, kus tubli päälit Smolenski oma „kangelaste rootu“ juhataas, tungis Greeka wägi läbi kitsuse Makedoniassa sisse, löi Domofo puukindlust taitswad Türgi wäehulgad, ja jõudis kuni Bugkuzini, kust ta Melunas wõitlewale Türgi wäele paremalt poolt kaela tulla ähwardas. Ka Nehero ja Kronia juures tõrjusiwad greeklased waenlasti tüki maad üle raja tagasi.

Uga koit need wõidud läkšiwad kahjuks selle läbi „wett wedama“, et greeklaste käsi wäe südamas, Melunas, halvasti käis. Selle tähtsa kitsuse, kust kaudu tee Tessalia pääpaitadesse, Turnawosse ja Larissasse, käib, oleksiwad greeklased kõige päält hoolega kindlustama ja tarwilise oja wäge seda hoidma panema pidanud. Uga türklaste filmakirjats ettewõetud päälelippumised mujal paitades oliwad, nagu nimetatud, Greeka wäejuhatus awatelenud, oma wäge wäga mitmele poole ära jagama, kuna ometi suurema sõjawõimu Melunas hoidmine hoopis enam lootust oleks andnud jäädawa wõidu kohta.

Küll wõitlesiwad greeklased ka siin wapralt ning awaldasiwad selle juures sääraast südidust, mida ainult tuline isamaa armastus, wihast weriwaenlase wastu kihutatad, sõjameestes wõib sigitada. Nad tungisiwad algusel kitsusest läbigi Türgi

Meluna kitjus.

selga, aga türklased tõrjusiwad nad pea tagasi. Siis möllas wõitlus nimelt kahe greeklaste puukindluse ümber, mis kitsuse- teed walitsewad. Türklased kippusiwad kord korra järele püs- sitikkudega nende kallale, kuid ikka löiwad greeklased nad ta- gasi. Aga Edhem-pasha saatis ikka uued wäehulgad tulesse, ja Türgi suurtüki-wägi, mis *R i z a = p a s h a* käsu all seis- ja mida Saksja päälitub juhataiwad, täitis oma ülesannet wäga täiesti. Kui greeklased wahetpidamata kats ööd ja päewa oliwad wõidelnud ja ju puruwäsinud oliwad, kuna Türgi poolt ikka uued wäehulgad reasse astusiwad, ei aida- nud nendel muud, kui taganesiwad 6. aprilli õhtul kitsusest, mis nüüd Türgi kätte jäi. Ja sellega oli türklastel kohe tee Tessaliasse lahti!

Selle äparduse kõrwal raugesiwad Smolenski wapruse- tööd Keweni ja Domofo juures, samuti greeklaste edenemine idapool piiril, aina tühiseks. Ja et Edhem hästi küll oma tagawara-wäe juurust tundis, ning teadis, et ta külgede ning selja poolt kaitstud oli, marsjis ta jalapäält oma pääwäega Tessaliasse sisse ja tungis Turnowa poole, hoolimata mujal olnud greeklaste wõitudest.

Samal ajal kui idapool, oliwad ka läänepoolsel sõjawäl- jal *E p i r u s e s* wõitlused lahti läinud, ja et siin greeklaste wõim suurem oli, edenes nende asi ka enam. 6. aprillil lasti Türgi *P r e w e s a* kindlusest, mis Urta lahe ääres sei- sab, ühe Greeka kaubalaewa pääle. Selle wastuseks aga hakkas kohe Greeka laewastik, mis lahe suus liikumasi, pom- misid Türgi *Preweso* ja *Sologeno* kindluste pääle puistama, ning sundis nende suurtükkide suud pea wait. Hiljem purus- tati mõlemad kindlused pea täiesti. Samal ajal tungis Greeka läänepoolne wägi, pääliku *M o n o s j e* käsul, lühitese suurtükkide wõitluse järele Urta juures sügawamale *Epiru- sess*e, wõitis *Smareti* rajakindluse ära, ja pani oma wäe *T i l i p p i a d a* linna sisse, mille läbi ühendus *Preweso* ja Türgi *D a n i n a s* olewa pääleeri wahel katkestati, ja sellega oli greek-

lastel tee Janinašse lahti. Türlased maksivad sellega kätte, et Brewesa kristlaste kestel toledad weresannad käima panivad.

Samal ajal — 10. ja 11. aprillil — lastis ka Greeka idapoolne laewastik mitmeid Makedonia rannalinnu, millega Edhem-pasha wäge Salonikist ära lahutada ähwardas; ka Saloniki lastmist kardeti iga päew sündima. Oleks Greeka sõjawalitus pommitamist edasi jatkanud, oleksgi Edhem-pasha olet küll hädaohtlikuks saanud, ja ta oleks sunnitud olnud, kui mitte üsna taganema, siis ometi suuri wäehulkasid tagasi saatma, oma ühendusesidet Solonikiga warjama, ja sellega oleks ta jõud nõrgestatud. Aga imelikul wiisil jäi Greeka laewastik edespidi üsna tegewusetu, ega lastnud endast suuremat kuuldagi. See oli seda imelikum, et ometi laewastikus just Greeka tugewus seisiski. Põhjuseks öeldakse, et Greeka laewad ei usaldanud Türgi linnu puutuda, kuna nende maa-wäe käsi halvasti käima hakkas, ja nad kartma pidiwad, et kaotuse korral Türl Greekale seda suurema sõjakulu maksu kaela ajab, mida enam tahju see ta linnadele teinud.

Tõsi on küll, et Greeka wäe olek Tessalia sõjawäljal õige ruttu wäga sandiks läks. Küll hoidsiwad nad oma seisukohad rajal mõlemil pool Melunat weel kinni, ja löiwad weel kord werise wõitluse järgi Reweni ja Domosa juures türgid tagasi. Aga Meluna kaudu woolas ühte puhku Türgi wäge Tessaliasse, ja see laotas end ümbruses olewal lagenidikul laiali. Ja Greeka kroonprints ei aimanud weel ühti oma hädaohtlikku olekut, waid jaatis weel 10. aprillil isale rõõmsaid sõnumid greeklaste wõitudest Rewenis ja Mezeros, nagu oleks need kes teab kui suured asjad olnud. Weel kehitas greeklaste lootust ka laewastiku tegewus idapoolsel rannal, kus see mõningad Türgi wäe moonaladud ära häwitas. Aga sellega lõppesgi jelle tegewus, ei ta astunud enam sammugi. Ei usaldatud Salonikit lasta ega katsutudgi ühendust Soloniki ja Türgi pääleri wahel katkestada. Ja siis tuli kurb ja kole 11. aprill (otse Suure-Reede päew) —

päew, mida Greeka ajalooš ikka murega ja leinaga saab mälestatama. See päew pööras ühetorruga terve sõjakäigu Greekaile õnnetuks.

Alles selle päewa hommikul saidad greeklased oma suur-tükkide abil Turnowa juures wähest wõitu, tõrjusiwad türklased tagasi — jah, neil läks õnneks, waenlasi koguni Meluna juurde tagasi sundida. Kõik näis hästi minema, ja kroonprints läks rahuga Larisjasse pääleeri tagasi.

Kuid türklased uuendasiwad oma päälekipumist tugevasti ja tegiwad oma seisukoha M a t i juures kindlaks (mis poole tee pääl Meluna ja Turnowa wahel on.) Siin sündis äge wõitlus, mis algusel wapralt wõitlewate greeklaste kasuks näis pöörama. Pimeda tulekuni sammusiwad nad wahetpidamata edasi. Sõjaline jõud näis siin mõlemil pool kaunis ühesuurune olema; wast 12,000—20,000 meest kummagil.

Sääal — õhtu tulles, kella kuue ajal — tuleb üsna ootamata kombel kroonprints'i poolt imelik käsk, sõjawägi pidada kohe Turnowasse taganema *) Põhjusets sellele öeldakse, kroonprints tahtnud sõjawäge enne pimedat wõitlusest äratua, kuna muidu karta oli, et Türgi poolt ööajal uusi wäehulkasid juurde toodakse ja need siis Greeka wäge kimbatusesse oletsiwad ajanud.

Arwatud siis julgemaiks, sõjawäge hääs korras wõitluselt tagasi ja Turnowa kindluse wallide ning suurtükkide warju tuua. Ja seegi asi sündis taganema, et iseäralise juhtumise kaudu kroonprints teada oli saanud, Ephem-pašha saatnud suure wäeosa Greeka wäe selja taha minema, mille läbi — kui katse korda oleks läinud — Greeka wägi täitsa ümber piiratud ja wangi wõetud saada oleks wõinud, nagu prantslased Seedanis 1870. Türlaste piiramise püüie olla nimelt

*) Olgu siin tähendatud, et kroonprints oma ametlikus sõjakirjelduses tõendab, mitte tema ei olla seda käsku andnud, waid diwiisjonide juhatajad teinud seda oma wolil. — Ka halb märk Greeka wäe sõjatorra kohta.

aga selle läbi veel ilmfile tulnud, et üks albanlaste falk — oodatava võidu waimustusel — oma sõjalaulusid oli laulma hakanud ja nii oma marssimisest teatanud.

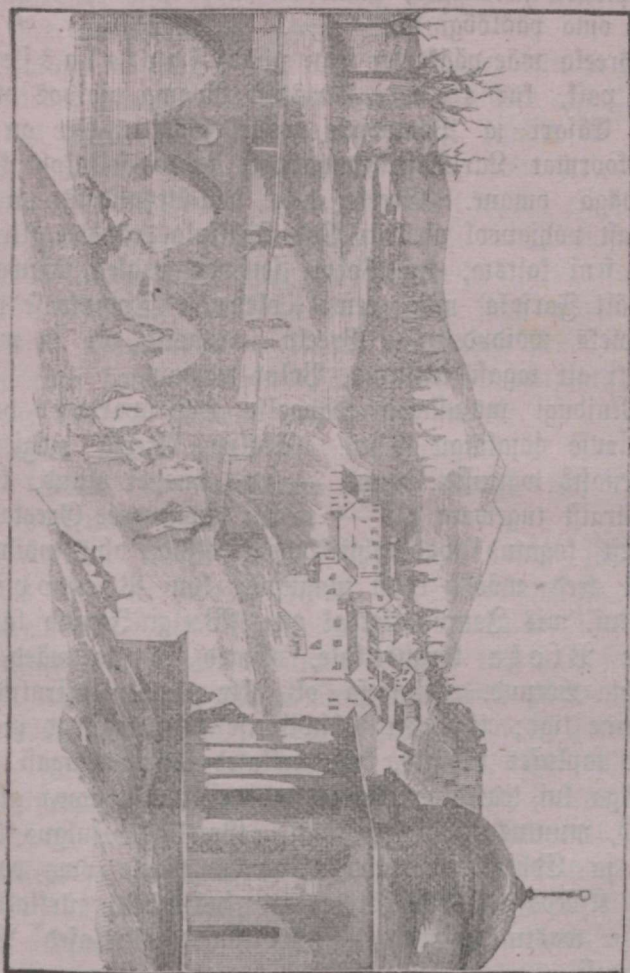
Olgu nüüd asja põhjustega lugu kuda tahes — kindel aga on, et see taganemise käst Greeka wäele suurema õnnetuise kaela tõmbas, kui temale sõja ajal iganes juhtunud. Et pimedas wõitlewale sõjawäele taganemise märki anda, panivad Greeka päälikud wahituled ümbruses olewatele mägedele põlema. Aga siis sündis — õieti raske on ütelda, kuda wõi mis läbi — midagi nagu imelugu: Need samad sõjamehed, kes alles parajasti südilt kui lõwid waenlase wastu oliwad wõidelnud, jattusiwad nüüd nagu nõiawael põhjatusse, otse meeletusse hirmusse, kui nimetatud wahitulesid nägiwad. Range kohutus täitis terwet wäge. Hüüd: „Türklasted piirawad meid!“ käis sõjaliste juures suust suhu, ja kirjeldamata hirmuwarjatus kajas tuhandete rinnast. Nagu meeletud hirmust, paniwad greeklased üle pääkaela Turnowa poole põgenema, mille juures oma ranitsjad, olarihmad püüsidgi maha pillasiwad. Asjata püüdsiwad päälikud neid seisma sundida, isegi mõõgatõmbamine ei mõjunud. Suurtüki wägi kihutas kui meeletu, kõiki hullult oma rataste alla maha ajades, kes teel ees oliwad. Samati pööraselt põgenesiwad moonawankerred, ega aidanud seegi, et mäekütid oma püüsihuulidega neid peatama panna püüdsiwad. Kõik jooksiwad nagu oleks tuli takus; ainult üks hüüd kõlas kõigi huulil: Turcos, turcos! (türklased). Kuid õnnetus jai täielisele tipule veel siis, kui Greeka ratsawägi, kes wäe tagapool olles Türgi wäge nii kawa kui wõimalik, oli finni hoida püüdnud, et nii oma wäe taganemist warjata, nüüd tuhat nelja ajades jalawäele järgi tuli. „Türgi ratsanikud kannul! Tšherkessid!“ kilksiwad nüüd meeletusse hirmusse sattunud põgenejad, ja järgmisel filmapilgul käisiwad tuhanded paugud. Lasti ratsameeste, oma päälikute, isegi oma sõprade pääle — ümberkaudu igaühte, kes aga ette juhtus. See oli kõik koleda kartuse taga-

järg. Pime öö laotas hirmutawalt oma warju üle lagendiku; mida tuhandete piisksiuude tuled walgustasiwad. Ja säärafel kurwal moel — oma naabrite pääle lastmisel wõi nende maha sõtkumisel — saiwad sasad inimesed jellel koledal põgenemisel surmatud. Ning säärafel sõgesiku moel mindi Turnowost möödagi ikka edasi; jääb seisatada polnud kellegil püsi. Hirm hakkas ka kohaliste elanikkude külge ja needgi tormasiwad ligi. Ei olnud enne kellegil mõtetgi peatada, kui Larissasse jõuti. Mõned oliwad nii jooksuft uimased, et kui linna wärawatest fiste pääsiwad, uulitsale maha langefiwad. Maa-rahwas woolas sõjawäele järgi, hirmu- ja hädahüüded täitfiwad õhku. Alles kui kuu üles tõusis, ja nüüd türklastest mitie maiku näha ei olnud — ime küll, et Türgi ratsawägi fugugi seda hädä juhust ei tarwitanud, greeklaste taga ajada — rahunefiwad meeled.

Kohe poole öö järele peeti Larissas sõjanduu. Otsustati, wäehulkasid kokku koguda ja linna kaitsta. Aga asjata ka-
 jasiwad sõjasarwed uulitsatel — waemalt paar sada sõjameest kogufiwad end lippude ümber, ja sõjawäe kogumise märk andis ainult mõttele maad, mis linnas ruttu laiali lagunes: Türklasted olla wärawas! Uus hirm wõttis meeled oma walda. Kõle segadus wäes tegi kroonprintfide selgetks, et ka Larissasse jäämist ei olnud, ja kohe järgmisel päewal, 12. aprillil, pidi ta siis käsku andma linnast lahkuda. Käst täideti jalapäält; kohe oli linn greeklastest tühi. Ja juba järgmisel hommikul marsfiwiwad türklasted Larissasse. Önn oli weel, et nad greeklastele põgenemise puhul kaela ei saanud. Selle eest oli Greeka wäel waprast päälifut Smolenskit tänada, kes oma hulgaga türklaste tüki aega finni pidanud oli. Türklasted leidfiwad Larissas hulga suurtükka ja palju moonawara eest; linna uulitsatele pillatud riide- ja sõjariistade tükid tunnis-
 tasiwad, määrases olekus greeklasted fiit ära läinud. Türklasted ifegi imestasiwad, kuda greeklasted nii tähtsa ja kindla seisukoha möögalöögita mahajätanud oliwad. Aga see üleloomu-

line hirm, mis Greeka muidu nii wahwa wae paa'le oli tulnud, seletab t'oit. Kuid Türgi wae juures t'ostis see nah-tus muidugi julgust, et greeklastega h'olpus walmis saada on.

Varisja linn Resoflias.

Varisja langemise järele ei w'olinud teadagi mujal pool piiril olevad Greeka w'ahulgad enam muud teha kui taga-

neda, muidu oleks nad ju ümber piiratud saanud. Si aida-
 nud ühti, et nad nii tublisti ja võidukalt türklaste vastu
 olivad võidelnud, kellel aga muid püüet ei olnud, kui neid
 kiuni pidada ja keelata, pääväele appi minna, kelle vastu
 Edhem oma päälvõõgi löi.

Greeka wäe pääkorter seati nüüd F a r s a l a s s e (wana
 kuulus paik, kus 48 a. e. Kristust Rooma ajaloos otustaw
 lahing Cäsari ja Pompejuse wahel löödi.) See on umbes
 4 penikoormat Larissast lõunapool, ja ta seisukoht kaitsemi-
 jeks väga omane. Greeka wäe pää-ülesandeks jäi nüüd,
 Farsalast põhjapool olewat Bolo-Trikkala raudtee-
 liini wä-
 hemalt seni kaitsta, kui Bolos seiswad rohked sõjavarandu-
 sed jäält Farsala ning eemal olewasse Domokosse warjule
 wiia oleks wõidud. — Greeka luewastik oli ka waheajal
 Saloniki alt tagasi kutsutud, Bolot warjama.

Muidugi mõjusiwad idapoolse wäe äpardused halvasti
 ka Epiruse sõjakäigu kchta. Säälnu Greeka wägi oli ju
 dieti kenasid wõitused saanud — mis ime ei olnud, kuna ta
 siin Türgist tugewam oli — ja oli mõningate Greeklast ning
 Epirusest kogutud wabatahtlikkude hulkade abil wõidurikkalt
 Janina teed mööda edasi tunginud, kuni P e n t o p i g a d i
 kindluseni, mis Janina ligidal on. Welgi Janina lähemale,
 tähtsale P l o k a kõrgustikule, olivad Greeka wäed omale
 seisukohta wõtnud. Brewesa oli ikka ümber piiratud ja ta
 langemine ligi; türklaste abiwõimise katse tegiwad greeklased
 Larosse tapluses tühjaks, kus türklased lahjuga tagasi löödi.

Uga kui teated greeklaste õnnetuselt Turnowa all sinna
 tuliwad, muutus siingi sõja õnn. Greeklaste julgus löi kõi-
 kuma, ja Edhem sai mahti, Epiruse wäele oma poolt abi
 saata. Ribeda wõitluse järele — kus 2500 türklast 1200
 greeklase vastu seisiwad — wõitsiwad türklased Pentopi-
 gadi tagasi.

Kõik need sõja õnnetusel mõjusiwad Greekas väga hal-
 wasti, ajasiwad rahwa meeli väga ärewusesse, ja Mati wõit-

luse järele näis, nagu tuleks Greekal oma sõjakaotuse lisaks ka riigipöörde ja mässu koledused kanda. Kuninga troon ei olnud muudugi Greekas kuigi kindel; wiimsete aastate käre-
dad erakondade riud olivad trooni alust nii õnestanud, et 1896 Greekas mässu iga päew karta oli.

Ujalugu näitab, et igakord, kui rahwastele ja riikidele suur äpardus juhtub, ikka isuga mõnda patusikku otsitakse, kelle selga hää oleks süüdi weeretada. Nii sündis ka seekord Greekas. Muidu oleks dieti arusaamata, kuida seejama rahwas, kes alles nüüdsama kuningale kiitust vastu oli hõiskanud, et ta wiimati ometi rahwa sõjasoowi oli kuulda wõtnud — kuida sama rahwas nüüd oma täie mihatarika kuningaga kaela kal-
las, teda süüdistas, miks ta mõtlemata sõda alganud, kui selleks dieti walmistatud ei olnud, walitsusele süüdi andis, et see sõja asju halvasti ajanud, oma kohused täitmata jätnud, kui mitte otsekohe isamaad ära andnud ei ole.

Uksjata püüiti tormi sellega waigistada et sõda süüdisti jatkata lubati. Ei meeldinud enam midagi, mis kuningas wõi ministerium iganes tegi.

Tormikalt karjus sama rahwa hulk rahu järele, kes enne nii libedasti sõda igatsenud oli. Waimustuse tuhinal oli suurem osa Ateena kaitsewäge sõtta saadetud, isegi linna polizeinikud olivad järele läinud. Nüüd kahetseti seda, sest linn oli üsna kaitseta hulgal jinna woolawate „wabatahtliste“ falkade wallatuse vastu. Need olivad enamasti halba wõitu mehed, iseäranis saartelt tulnud hulguised, kes küll suure suuga „isamaa päästmist“ hüüdsiwad, aga selle juures muud ei püüdnud kui mässu sigitada, millel puhul juhus neil siis hää rööwimiseks ja häwitamiseks oleks olnud. Olet muutus ühe-
wähe dige kardetawaks; läbi uulitsate käiswad kisades ja karedes ärritatud rahwahulgad, kes karedasti mässu ja wa-
bariiki pärisiwad, ja kuningaga palee ees süündisiwad hirmuta-
wad rahwatogumised. Troon seisis kui tulepurstawa mäe turjal. Ka tdepoolest — ei oleks Greeka wabariikline era-

ford sel puhul end täiesti wagusi hoidnud, ei oleks mäsku ära hoida wõidud.

Uga kõigeks õnneks seadis see erakond isamaa päästmist ülemaks kui oma erasihti, ei hakanud isamaa hädaohtlikul tunnil sellele ka weel kodu sõda kaela kutsuma, waid astus rahulifelt ja wagusi ette, ja tegi mis wõis rahwa waigistuseks. Ning sellega hoiti mäss eemale. Ometi — omad tingimised tegi erakond selle juures. Kroonprintsil pidi wäe ülemjuhatus ära wõetama (kuigi ta seda nime weel edasi wõis pidada), samati tehti sõjanduurkogu ja hulk päälituid lahti, ja wiimati pidi ka pääminister Delyannis oma ametist lahtuma — otsekohese kuninga käsukirja järele, kuna ta ise end lahti paluda oli tahtnud. Pääministri amet pidi wabariiklase mehe Kalli kätte antama. See mees oli tuntud kuninga wastane, kuid ametisse saanud, lubas ta ometi sifemised asjad seniks kõrwale jätta kui wälimise waenlasega tegu on; ta wõttis oma ülesandeks aga sõda jatkata kuni wõimalik, et riik rahu saaks, mis temale häbi ei teeks.

Et niikiid pufilt kukutatud Delyannis ka oma poolt töötas, ta ei tahta uue ministriumi wastu midagi teha, waid seda kus wõimalik toetada, siis rahunes asi Alteenas kõigi nende lepitusohwrite toomise järgi, kuigi pahameel kuningapere kohta edasi kestis. Käägiti kõwasti, et kuningas, kelle meel sõjaõnnestuste läbi ning rahwa poolt temale awaldatud waenluse pärast kurwastatud oli, troonilt üsna ära tahta astuda. Oma järeltulijaks olla ta oma teist poega Georgi soowinud, sest kroonprintsi wastu oli rahwa pahameel weel suurem kui kuninga oma wastu; isegi ta olek oma isa wastu olla selle järele, kui ta wäejuhataja ametist tagandati, põnewaks saanud.

Ometi jäiwad need kõned wagusi, kui Greeka saadikutekogu aprilli teisel poolel kokku astus ja selle koosolekul rahulifelt läkfiwad. Igalt poolt awaldati püüdi, walitsust jõudu mööda aidata, et waenlast maalt wälja tõrjuda. Uus walitsus Kalli juhatusel näitas hulga uute sõjariistade ja sõjamoona

ostmifega, et tal kõwa nõuu oli, waenlasele wiimfeni wõimuni wastu panna. Uus sõjaminiſter *B a m a d o s* ja fiſemine miniſter *Theotakis* (kuninga sõber) läkſiwad iſe *Farſalasse*, waatama kuida sõjawäe olu dieti on.

Ja nad leidſiwad, et aſi nii hull polnudgi kui kardetud. *Farſalasse* oli 30—40000 meeft kogutud, kõik hääs sõjatorras, *Beleſtinās* — tähtſa raudteede sõlmekoht, kuhu *Lariſſaſt*, *Trikalaſt* ja *Boloſt* tulewad teed ühinewad — ſeiſis 15,000 meeft walmiſ, türklaste päänõõki tagaſi tõrjuma, mida ſelle koha wastu kardeti tulema. Sõjamehed oliwad küll kannatatud kahju pärast rõhutud, kuid neid täitiſ ometi waimuſtus, waenlaſelt kaotatud maad ja oma auu tagaſi wõita. Ja wiimſetel päewadel oliwad mõned eeswahtide tapluſed *Beleſtino* ja *Farſala* juures, miſ greeklasteie õnneks läinud, nende meeli jälle tõſtnud.

Uus walitſuſ otſuſtaſ, edaſi sõdida, kuni wähe weel wõimu.

IV.

Siljemad sõja ſündmused.

Greeka wäe teine kaitſeliin, mida ta õnnetu *Mati* tapluſe järele omale wõttiſ, oli ſeiſukoha pooleſt hoopis parem kui eſimene liin sõja algul, kuſ *Türgi* wäe ſeiſukohad *Olimpia* mägede külgedel kõrgemal oliwad kui Greeka omad, ning nii paremad. Nüüd aga *Farſala* ees oli lugu ümberpöördu. Greeka wäe ſeiſukohad ſiin *Teſſalia* lagenditu lõuna ääres ſeiſwatel mägestikkudel, kuhu raske ligi ſaada oli, oliwad hoopis paremad kui türklastele lagenditul, ja nad oleks ſiin hää lootuſega ka suurema arwuliſe waenlaſe wastu wõinud wõidelda.

Nagu nimetatud, oli tähtſam koht ſellel liinil *Beleſtinno* — umbes endiſe päänõõri (*Lariſſa*) ja nüüdſe wähe päänõõri ſiia ſadamalinnaſt *Boloſt* ja ſamuti ſiſtimaalt raudteed kolkukäiwad. Wäga tähtſas oli nüüd greeklastele — kuna nad ju kõik *Lariſſaſ* ſeiſnud sõjakraami tagawara oliwad

kaotanud — ühendust oma müüdsjete tagavaraladudega Bolos alali heida.

Ja päälegi oli Greeka wäe juhatusel dieti hää aeg end kaitsemisele walmistada, sest — ime küll — türklased näiswad oma kergelt saadud wõidu järgi nagu magama jäänud olemo, ega teinud ühtigi, et oma wõiduwilja kokkuforjata, ja Greeka wäele, mis kord nii liimist lahti oli, naha pääle käia. Türgi tuttaw aeglane olek ja hooletus tuli siingi ilmfiis. Alles 13. aprillil, kui greeklased ju Larissastgi wäljas olivad, seadis Edhem oma pääleeri Melunasse, paar päewa hiljem Turnowasse ja siis Larissasse. Pögeneja Greeka wäe tagaajamist ei püütudgi, mille põhjuseks küll muist ka Türgi ratsawäe kehwas ja Smolenski wäejao wapper wastupanek oli.

Nagu ju räägitud, oli Smolenski Keweni juures hiilgawa waprusega türklased tagasi löönud, oli hästi sügawale Makedoniaassegi tunginud. Kui Mati tapluse puhul õnnetu taganemisekäst ka Smolenskile toodi, ei tahtnud ta algusel seda sugugi täita, waid kindlasti oma kohta kinni pidada. „Olen paks mees ja jolad wanad, mul on raske jooksu minna,“ wastas ta pilgates kroonprintsi adjudandile. Ometi ei olnud pääwäe taganemise järele temalgi teist nõuu kui taganeda, muidu oleks lõksu jäänud. Aga ta taganemine siündis hääs korras ja nii, et pääwäge selja tagant warjas. Ka ei puutunud ta wäehulka see üleüldine türklaste hirm, mis mund wäge kohutas; Smolenski pidas oma hulga juures walju korda, mis muidu Greeka wäes üsna puudus.

Smolenski nimi seisis nii suure auu sees, ja tema hoolets anti nüüd Belestino kaitmine.

Aga ülem wäejuhatus lastis selle kalli aja kasjuta mööda minna, mida türklaste pikaline olek talle kinkis. Jälle tehti sama wiga kui sõja algul: Edjawägi jagati hulgasse wäitsetesse osadesse, mille läbi kaitseleini liig pikaks wenis ja kespaiik nõrgaks jäi. Taheti terwet Bolo ja Trikkala wahelist liini kaitsta — mis ligi 15 penikoormat pikk oli. Aga sel-

lega tehtigi põhjatu wiga. Palju õigem oleks olnud, end nimelt kindlasti Bolo pääle toetada, mis ometi selle poolest, et jääl rohked moonaladud seisiwad ja laewad sadamas abiks walmis, sõjawäel loomulik liikumisepaik oli. Aga Ateenas istuw sõja-nõuukogu arwas oma tarkuses tarwilisemaks, kõige pääst türklaste lõuna poole edasitungimist takistada, mis rahwast uuesti oleks ärritanud. Bolot wõida laewastik kaitsta, mõtlesiwad Ateena targad kammerherrad; sellel muidugi muud teha ei olnud, sest sellest polnud enam juttugi, et see weel Türgi rannalinnu oleks lastnud ehk Türgi wäele moonawedamise teed tagant kirri panna püüdnud, mis, kui see sündinud oleks, Edhem-pashad tõesti wäga kimpu oleks ajanud.

Ja weel teinegi sants wiga tehti neil päiwil. Katsawägi, mis Greeka wäe parem tugi oli, ja Türgi omast palju tugewam, lasti aga rahuga pääleeri lähedal magada ning hobustel rohtu süüa, ega osatud seda Türgi wäe seisukohtasid kuulama jaata. Selle lohakuse tagajärg oli, et Greeka pääleeris türklaste liikumistest ega nende wäeosade suurusest ühtigi ei teatud. Nii moodi oli wähearwulisel Türgi eeswahtidel aina mänguasi, pea igal pool Greeka wäe osakondade wahel raudteed ära lõhkuda ja nende ühendust nii katkestada, ilma et greeklased seda kusagil keelama oleks saanud.

Edhem-pasha oli oma edasitungimises, nagu nimetatud, pikaline küll, nagu soowiks ta meelega Greeka wäele aega anda wastapaneku walmistuseks. Alles 13. aprillil pandi Larisjasse Türgi wägi sisse, ning alles järgmisel päewal puutusiwad Türgi eeswäe jaod taganewa Greeka wäega kokku. Senibegleri juures, wersta 10 Larisjast lõunapool, sündis ratsawäe wahel waike kokkupõrkamine, ja hiljem oli samasugane Belestinos.

15. aprillil seisiwad mõlemad wäehulgad Bolo juures, ainult penikoorem maad wahet. Türgi wäe ühel osal läks korda, raudteed Farsala ja Bolo wahel ära lõhkuda, küll ai-

nult mõninga roopa pikkuselt, aga ikka pidi raudtee käif jelleks päewaks finni jääma.

Alles kolm päewa hiljem läks asi tõsisemaks. Greeka sõja-nduukogu ajus ise ka sõja ligikonda, Domokosse, mis Farjalast paar penikoormat lõuna pool on; sinna pidi ka sõjawägi taganema, kui temale uusi õnnetusi sünniks.

Ragu armata oli, sattus Smolenski wäeosa kõige ennetulesse. 17. aprilli õhtul maršisivad türklased *Nivalya* wastu, mis Belestinost penikoorma tee läänepool on, ja ähwardasivad jäl raudteed ära lõhkuda ning Smolenski ühendust pääwäega katkestada. Kuid Smolenski pani wahwasti wastu, kuna ta ka wäge appi jai, wõitlus wenis pikale, kuid lõppis wiimaks jellega, et türklased kahjuga taganema pidiwad, ning nii oli ühendus Smolenski wäe ja Bolo wahel jeks korraks päästetud.

Aga greeklaste pahemal tiival kaugemal läänepool oli sandim õnn. Greeka wäejuhatus oli wiimati ometi märkama hakanud, et Trikkalat, mis pääleerist nii kaugel, wõimata hoida oli. Türklased oliwad neil päewil juured wäehulgad piiri äärest siia järele toonud, Zarkosse linna ära wõtnud, ja ähwardasivad nüüd Trikkalas olewat wäeosa pääwäest ära lahutada.

Et selle eest hoida, kutsuti wägi Trikkalast tagasi, aga see taganemine sündis suuremas korrasuses. Ei oleks Smolenski asja aimanud ja oma poolt salga ratsamehi wastu saatnud, kes põgenejaid Sophada juures tallitjes, siis oleks siin Mati moodi lood lahti olnud.

Järgmistel päewadel oliwad uued wõitlused Belestino juures, mida Smolenski ikka wahwasti finni pidas. Aga et türklastel korda läks, 21. aprillil Bolo ees olewat kindlust ära wõita ning nii raudteed oma woli alla saada, oli jellega ühendus Bolo ja Belestino wahel katki, mis Smolenski oletut kardetawaks tegi.

Weel juurem tähtsus aga oli türklaste edasitungimisel Farjala poole, mis kahelt kohalt sündis: Raudteed mööda

Trikkolast — kust nad Greeka pahemat tiiva ähwardasiwad — ning maanteed mööda Larisjast, kust Greeka eesrinnale häda tegiwad. Näha oli, et türklased siin pääwõitluse wastu walmistasiwad. Säärasel asjaolekul oli üsna arusaamata, kuida Greeka wäejuhatus jugugi selle pääle ei mõtelnud, et salakuulajaid oleks wälja saatnud, waenlase liikumist tähele panema. Siis oleks wiist wõidud paremini eesolewa wõitluse wastu walmistada, kui see nüüd sündis. Sest kui wõitlus 22. aprillil algas ja samal ajal Smolenski poolt telegramm tuli, et temagi tulijes wõitluses olla, pistis Greeka sõja-nõuu-kogu meestele päha, et türklaste päris päälekippumine Beles-tinos sünneb, Farsala juures see aga filmakirjaks on. Kuid asi oli koguni ümberpööratud.

Omegi jäi Farsala wõitlus seekord otsustamata. Greeklased wõitlesiwad siin wahwasti, nad igatsesiwad „Mati põgenemise häbi endast maha pešta“, ja neil läksgi korda, oma seijukohta finni pidada, õhtu eel türklasi tagasi tungida. Aga — weel korra effis Greeka wäejuhatus kurwalt. Järgmijel päewal teatati, et türklased ühes pääletungimisega ka Greeka wäge oliwad ümber piirama hakanud ja ta taganemise teed Domokosse finni panna püüda.

Säärasel asjalool ei usaldatud enam senise seijukohta päraft wõidelda, waid ei teatud muud nõuu, kui uut taganemise käsku anda — Domokosse. Taganemine sündis 23 ja 24 aprilli wahelisel ööl, ilma et Türgi wägi seda kudagi oleks seganud; piiramise teatus oli jällegi ainult petlik hirmutont olnud.

1898. a. kewadel ilmuanud ametlikus aruandes tunnistab Greeka wäewalitjus (kindralstab) awalikult üles, kui nurjas Greeka wäe olud Farsalas olnud, nii et muud ei wõidud teha kui taganeda. Wäejuhatusel polnud enam pisemat usaldust oma kirjufarjaks muutunud hullkade kohta, kuna wäe eeswahid wiljakõrrede tunne käes kohijemist Türgi wäe tuleku kajaks pidanud ja kohe plehku pannud, ilma mingit käsku ootamata! — Aga et greeklastel süda üsna saapa säärde langenud oli,

polnud selle juures ka imegi, kui — nagu wäejuhatus ise tunnistab — sõjawäel igast tarwitusest kange puudus oli olnud, nii mees kui hobu nälga näinud, ühel ei ühti hammustada, teisel pureda. Soldatid ei olla wahel 2—3 päewa mitte juhkaritgi ei saanud, ja kui siis saiwad, polnud wett, kus seda leotada. Säh, mine ja södi sääl siis „wiimseni weretilgani!“

Pääwäe taganemise läbi sattus Smolenski, kes ikka weel oma seisukohta Belestino juures hoidis, uuesti wäga kardetawasse olekusse, kuna hirm waraks oli, et türklased Bolo poolt temale selja tagant kaela tulewad. Mis siis muud kui temagi tõttas taganema, mis tal ka ilusti korda läks; — sai selle juures türklasteft läänepool Belestinod weel kena wõidu. Selle järele seadis ta oma leeri warjul olewasse Surpisse.

Aga nüüd ei wõidud enam Bolotgi hoida, sest lahes liikuw laewastik, kes seda (sõja-nõuukogu tarkuse järele) „kaitsema“ pidi, ei suutnud oma kuulised mujale saata kui — linna pääle. Greeklased koristasiwad end Boloft, minnes aga oliwad nad wiisaga wangikodade ukseid lahti kiskunud, ja wangid tegiwad nüüd linnas üleannetuft. Linna elanikud oliwad nii sunnitud, ise — t ü r k l a s i linna tulema paluma, et need inimesi kelmiude wastu kaitseks. Ja 26. aprillil wõtsiwadgi need waguft Bolo oma kätte, ilma et Greeka laewastik seda keelata oleks püüdnudgi. Sest türklased ahwardasiwad, terwet linna rüüstada lasta, kui Greeka laewad aga ühe paugu laseks. Ja linnale häwitust saata ei tahtnud Greeka laewamehed ometi, püüsiwad siis parem paigal. — Nii ei olnud siis Greeka kange soomuslaewastik oma kannaegsel Bolo lahes laisklemisel mitte mihasstegei toime saatnud!

Kuna nii idapool sõjaplatzil Greeka wäele üks äpardus teise järgi kaela tuli, ei olnud paremat lugu ka läänepool Epiruses. Wäeliikumised sündisiwad siin kaunis aeglaselt, ja sõja õnn oli wahetaw. Türgi wäele tuli aga ühtelugu uut abi ligi, kuna Greeka pool sellest juttugi ei wõinud olla — oli ju pääwäel omal kitsas käes. Säärasel asjalool on hõlbus

arwata, kuhu poole lõppeks wõit pidi kalduma. Pentepigadi kaotuse järele oli siingi Greeka wäe juures kohutus walitse-
 nud. Kui aga greeklased sellest sugu toibusiwad, oliwad nad
 uuesti Türgi pinnale tunginud ja kolmandat korda Filippiada
 linna oma olla wõtnud, mis, nagu nimetatud, Brewesa ja
 Janina wahelisel teel on, kaks penikoormat rajast. Aga Bre-
 wesast ei suutnud greeklased ühtigi jagu saada. Laewad sada-
 mast maale ju ei pääsnud, ega aidanud see, et mitu nädalit
 pommisid linna pääle saatiwad. Taheti siis ka maa poolt
 selle kallale tungida. Aga kui teatus tuli, et Türgi wägi
 idapool tugewasti Arta poole tungib, mille juures nendele
 uus 8000 meheline wäeosa appi oli tulnud (Sand-Eddini
 all), ei julgenud greeklased enam Brewesat puutuda, waid
 sinna poole minew wägi kutsuti äkki tagasi. Taganemine sün-
 dis suuremas segaduses.

Dtse arusaamata on, miks türklased siingi nii hooletud
 oliwad, et sugugi ei rutanud oma wõitu laiendama, waid
 Greeka wäel rohuga minna lastiwad. (Türgi wäeülem Mus-
 tafa-pasha pandigi hiljem selle pärast sõjakohtu alla.) Türl-
 lastel oleks oma suurema hulga pääle toetades hõlbus pidanud
 olema, Arta jdest üle minna. Aga nüüd wahtisiwad mõlemad
 wäehulgad, teine teisel pool jõge, terve nädal ainult üksteise
 otsa. Alles 1. mail wõtsiwad greeklased jälle südant ja saat-
 siwad uuesti oma poolt wäehulkasid Brewesat ja Nikopolit
 piirama, kuna Greeka laewastik nende all oma senise ühte-
 puhkuse pommitamise läbi ühtigi ei olnud toime saata suutnud.
 Teine osakond marsšis uuesti Filippiada poole. Aga teel tuli
 Türgi wägi wastu, ja nii sündis Gribowa juures 2. mail
 äge wõitlus. Greeklaste arw oli siin suurem, ja et neil pää-
 legi suurtükid ligi oliwad, mis türklastel üsna puudusiwad —
 ei wõinud neil raske olla wõitu omale saada. Esimesel päe-
 wal tõrjusiwad nad siis türklased tagasi. Aga teisel päewal
 tuli Türgi wäele abi, ja siis pidiswad greeklased, kelle ridasid
 Türgi kuulid kolevalt laastasiwad — wõidake nende päewade

wõitlustes ligi 1000 greeklast langenud olema — uuesti taganema. Türglaste kahju olla siin ainult umbes sada meest olnud, sest greeklased lasknud wäga halvasti. (Üleüldse kaebatigi selles sõjas wäga Greeka soldatite sandi laskmise üle; nad ei olnud sugugi õppinud oma püssifid kuuliwõtmise pikkuselt seadma, waid lastsiwad aga umbes; mis tagajärjega, wõib arwata.)

Grihowa tapluse järgi wõtsiwad Greeka laewad Brewesat ja Nikopolit piirawad wäehulgad oma pääle ja wiisiwad ära. 3. mail ei olnud siin pool enam ühtegi greeklast Türki pinnal.

V.

Sõja lõpupool.

Uteenas walitjes aprilli lõpupoole uuesti kange segadus. Rahwa suur hulk ei suutnud sugugi mõista, miks Greeka sõjawägi nüüd niisamuti kui paari tuhande aasta eest, mitu korda suuremat „tooreste wõdraste“ wägesid ei suutnud ära wõita, waid ainult wähe suurema waenlase eest häbiga taganes. Karjuti et siin äraandmine tegew olla, ja ähwardati mäsju. Pääminister Kalli, endine mõjuw rahwajuht, ei suutnud nüüd enam sugugi rahwa tujusid talitseda. Ta ei usaldanud awalikult tunnistada, et alatiste kaotuste põhjusels halvasti harjutatud sõjawägi, puuduline sõttawalmistus ja kehwad weduabinõud, kõige päält aga kõhn wäekord on olnud, waid andis, et rahwa wihatuju aga enda päält ära pöördä, sellele ikka uusi ohwrid, tegi ühe kõrgema wäepääliku teise järele ametist lahti. Aga sellega sai rahwa kahtlus just toetust, et wäejuhatuses äraandjaid, wähemasti hooletuid on olnud. Kord wõeti mõni kindral, teine kord polkownik, kord jälle terve sõjanduskoogu wastutusele, tehti ametist lahti ja weeti sõjakohtu ette. Aga kihama pääsnud märatsew hulk ei jäänud nendegi ohwritega rahule, waid uuesti hakati õige alatul ja inetul kombel kuningaperet ähwardama ja kimbutama. Nimelt kangesti käis wiha kroonprintsi wastu, sellele õimetusels oli antud,

wäe ülemaat juhatusst oma kätte saada. Sõtta minnes oli kerglane rahwahulk temale hosianna hõiskanud ja teda kui uue wägewa Greeka riigi põhjendajat jumaldanud — nüüd karjuti temale „Poo risti“, et tõrid kibedad. Nii on „rahwa häälega“ lugu, mida wahel J u m a l a hääleks hüütakse!

Kuninga perekonna liikmed ei usaldanud enam dieti oma paleest wäljagi tulla. Sadamas seisis laew walmis auru all, et iga filmapilk kuninga peret pääle wõits wõtta, wõõrsile ja warjule wiia, kui mäss lahti puhkaks. — Ometi läks see hädaohht Greekast mööda — suurelt osalt küll riikide kindla seletuse mõjul, et nad ainult siis Greeka eest seisawad ja teda täielise ärawõitmise eest kaitswad, kui kuningas troonile jääb. Sel wiisil suutsiwad nad Greekat werise kodu sõja ning mässu lahti puhkemise eest hoida. Aga enne kui riigid mahti saiwad, oma sõna sekkahetmise läbi wõitjat peatama panna, pidi Greeka weel põhjani alandatud, täiesti sõjajouetuks tehtud saama. Greeka pääwägi jõudis oma taganemise-teel 25. apr. Domokosse.

Wäike Domoko linnake seisab Farsjalast lõunepool olewa kõrgustiku serwa mäerinnastiku harjal — nii sõjakäigu kohta wäga tähtsal seisukohal. Siit kaudu käib ainuke suur tee, mida mööda suurtekkka ja muud sõjakraami Lõuna-Greekasse wõib saata; muidu käiwad ainult kitsad teerajad üle mägestiku. Nüüd oleks ometi loota wõidud, et Greeka wäe juhatus enam endisi wigasid ei tee ja oma wäikest wäehulka mitmesse ühesuurastesse jagudesse ei jaga, kes üksteisest hulga maad eemal seiswad, sest just säärase jagamise kombe oli Greekale senised kaotused kaela toonud. Päewaselge oleks pidanud olema, et säärasesse kohta kui Domoko, mille pääle Türgi wägi ju kõige päält pidi tungima, waja oli sõjawäe suuremat ja paremat osa kokku koguda; mujale mägestikuteele aga mõningad wäiksemad wäeosad seisma seadida, kellele siis tarbetorral oleks wõinud lisa anda. Aga ei ühti! Muudugi ju nõrkenud sõjawägi jagati kolmesse pea ühesuurusesse jaosse, kellest üks Domoko ligidale paigutati, umbes paar penitoor-

mat säält eemal olewasse Dronisti külasse, teine osa seati Belifioti ja kolmas Karadzoby juurde — mõlemad Domokost tükk maad eemal, esimene põhja, teine põhjaida pool. Ratsawägi, kelle ülesanne oleks pidanud olema, sõjaväe seisupaikade ees waenlase tulekut luurata, jäeti koguni tegewusetu.

Kuid ühesasjas hoiti endiste eeskirjude eest: Sõudetega ei saadetud tühjaga mööda, waid tarmitati hoolega seisukohtade kindlustamiseks, tehti mullawallasid ja kaewati suurtükkide jaoks lastmiseaukufid. Ja mõninga päewa järele oligi seisukoht nagu wäitjeks kindluseks saanud. Kuid kahtlemata oleks weelgi palju enam wõidud teha seisukoha kindlustamiseks, aga — ei olnud tarwilisi töönduufid saadawal!

Türklaste edasitungimine oli pituline nagu ikka; nad lubasiwad greeklastele hästi aega, end nende tuleku wastu walmistada. Alles 27. aprillil puutusiwad Greeka wäe eeswahid Türgi ratsasalkadega kokku, ja järgmised päewad läksiwad jälle kaunis rahuga mööda, ehk küll Türgi wäe eeswahid ainult waewalt penikoorma kaugusel Greeka pääleerist eemal seisiwad, ja Türgi wäe päratu leer ainult kahe penikoorma tagant selgesti Karadzobyssse paistis. Aga Greeka wäe juhatus ei osanud oma wäe seisukohtade juures muud targaemat mündatust ette wõtta, kui et Domoko juures seiswast wäest üks osa weelgi eemale mägestiku harja kaitsemiseks saadeti. Ja selle läbi ei jäänudgi enam päärwäele abiwäge. Wõitlus-liin oli 25 wersta pikk, mis 30,000 mehelise sõjaväe kohta küll ülearu oli.

Säärane oli seisukoht, kus greeklased otustawat lahingut tahtsiwad lüüa, sest et Domoko lahing otustama pidi, kas Greeka weel edasi sõidida wõib ehk ei, see oli selge küll. Domoko kitsuse kaotuse järele põlnud enam lootustgi, waenlast weel peatada, sest säält edasi pole enam paikasid, kus wäitsem wägi loota wõiks suuremale wastu panna. Sõegi wanast ajast ilma kuulsa Termopile kitsuse läbi wõib nüüd hõlpsasti päästa, ja poleks türklastel selle ärawõt-

miseks ärändja abi wajagi olnud, nagu wanasti Persia kunin-
gal. Ei ka Furka kitsus ole nii sünnis wastupanekuks kui
Domokos — ning selle taga on tee Ateenasse üsna lahti. —
Aga ei greeklased osanud Domokosgi wõita.

Seda ei wõinud greeklased kaebada, et waenlased neile
ootamata kaela oleks tulnud, sest alles 5. mai hommikul
algas Türgi wägi pääletungima, mis aga harilikul kombel
algusel ikka tasa ja ettewaatlikult sündis. Alles lõuna poole
hakkasiwad Greeka eeswahid oma poolt päälekippujatele tuld
andma; need seisiwad siis 5 wersta põhjapool Greeka wäe
pää-kaitselinist. Et näitas, nagu käiks Türgi pääletungi-
mine nimelt Belisjoti wasta, siis saatis kroonprints, kes Do-
moko juures olewalt kingult wõitluse käiku waatles, sinna
oma poolt weelgi lisawäge, mille läbi aga Domoko juures
seisew wägi üsna nõrgaks jäi.

Wõitlus mõlemate pääwägede wahel algas paremal tii-
wal, kus lõuna ajal Türgi suurtükid tuld andma hakkasiwad,
mille pääle Greeka omad wastasiwad. Türgi wäe edasitun-
gimine oli künklike maa pärast wäga waewaline, aga sellest
hoolimata suutsiwad türklased kella pool seitsme ajaks Greeka
parema tiwa Domoko ligidale — kuni pool penikoormat selle
ette — tagasi tõrjuda. Greeklaste kahju ei olnud siin sugugi
suur, waewalt 100 meest, aga wäejuhatusel oli hirm, et pa-
rem tiw ümber piirataks, ja lastis sellel siis aga taganeda,
ilma et kordagi oleks katsumud, oma poolt pääletungimisega
Türki tagasi tõrjuda.

Greeka kestmine wäeosa Belisjoti juures sattus alles
kella wiie paiku tulesse. Seegi sunniti taganema ja Beli-
sjoti külalt wälja minema, millele siis türklased kohe tule
otsa paniwad. Wõitlus kestis aga weelgi edasi, kuni kella
8 paika pime pääle tuli ja seda lõpetas. Greeka wägi ei
olnud weel sugugi oma pää-kaitselinist wälja tunginud.
Sest Greeka pahema tiwa wastu oli türklaste pääletungi-
mine aina nõrk olnud, ainult see osa, mis wõitluslini ees

seis, sattus alles dhtu eel karedamasse wõitlusesse, milles iseäranis wõdaste legion*) end wahwusega auustas. Sa nimelt teenis auupärga „Bõhjamaalaste root“, milles Rootsi ja Norra mehed seiswad; selle lipu all wõitlesewad ka need mõningad soomlased, kes sellest sõjast wabatahtlikult oja wõtma oliwad läinud. Sa need wabatahtlikkude wahwad pääletungimise katked oliwadgi ainukesed selle tiiva pool, mis waenlase wastu julgeti ette wõtta.

Wõitlus, mis dhtu poolal alles dieti alganud, oli dhtu tultes weel otustamata. Greeklased oliwad küll tagasi tungitud, aga nende kahju ei olnud sugugi nii suur, et nad ei oleks wõinud julgeda, järgmisel päewal wõidulootusega uuesti lahingusse minna. Kuid — uuesti ilmus sama hirmutont Greeka wäejuhatusesele, mis sõja algusest jaadik teda kohutanud — hirm ümberpiiramise, lõksujäämise eest. Greeka pääorteris tehti jällegi walerehmuigid. Kella 11 tuli wäele käst — taganeda! Ilma et otustawat lahingut liia oleks usaldatud, jäetiäärane hää seisukoht maha kui Domoko oli — wast ainus paik, kus Greeka wägi hää lootusega suurema wõimulise waenlase wastu oleks wõinud wõidelda.

Greeka wägi tagenes nüüd — türklased nende kannul — Furta kitsusesse ja Lamiasse. Esimeses püüdiswad greeklased weel furd waenlast peatama panna. Wõdaste legion — ja nimelt Garibaldi mundrikandjad wõitlesewad kangelase moodi, ja forrats sunnitigi tagaajajad türgid seisatama. Aga peagi tippus Greeka jalawägi laiali minema, ja kui Türgi poolt õnneks sõjariistade puhkust ei oleks lubatud, mida Greeka poolt püüti, siis oleks siin küll kahtlemata Malti põgenemise näitus uues trüitis ilmunud.

Termopile kitsuses koguti wäge jälle kokku; ka Smolenski ühines siin oma wäeosoga muu wäe liiki. Sa oli Galnugia juures libedasti wõidelnud ja oma seisukohta seni

*) Mujalt maadelt tulnud wabatahtlikud.

wahvasti taitsnud, kuini lastemoon otja lõppes, siis oli hääs forras jäält taganenud. Smolenski wäeosa wõitlused on ainus auneht Greeka wäe kohta wiimse sõja ajaloo.

Domoko lahingist rääkides nimetasime, et türklasted wõitluse jooksul ära wõidetud külad põlema pistiwad. Säärased sündmused oliwad sõjaläigu jooksul kaunis tihedad, ja need ongi sõja ajaloo kurwem koht. Rahju küll — kõigest „inimlikust olekust“ hoolimata, mille pääle uuem aeg nii uhke on, ei juudeta ikka weelgi sõdabest sedagi kurba küsge eemal hoida, et sõda mitte erainimeste elu ei ähwardaks ega nende wara sööks, waid ainult riitide asjaks jääks. Põhjusmõttelikult on see ju küll nii, ja see on põhjatu juur edenemise samm endise aja wastu, kus juht sõdimise ülem otstarbe see oli, wastase maad häwitada, ta rahwast tappa ja wangi wiia. Müüd seiswad sõjawäljaks saanud maa elanikud seaduse kaitse all, nii oma kui wõõra wäe wastu. Inimise elu ja wabaduse küsge — kui ta sõjast oja ei wõta — ei tohi sõjawägi puutuda, oma tarwitust peab ta oftma (wõib ka küll omawolil wõta, aga siisgi peab see maistud saama.) Kuid paraku ei leia seadused rahuwajalgi täitmist — saadit siis sõja ajal, kus nende täitmise üle walwamine üliwaene on. Laastas enne wõitew waenlane wõidetud maad, ja tappis inimesi k ä s u järele, siis teeb seda müüd keelu wastu, küll wähem kui enne, aga ikka palju küll.

Edhem-pasha auuks peab üttelema, et ta langet sõjakorda pidas, waljusti kõiti wägiwalla tegusid sõjawäe poolt keelas. See läks temal jäält ka ilusti korda, kuhu oma film waatama ulatas. (Pariisja wõitmise järgi kiitlesiwad ajalehtede sõjateatajad, linnas olnud Türgi wäe sinneduleku järgi nii kaunis kord, et kanadgi wagusti uulitsatel siblinud.) Aga kõige hää tahtmise juures ei olnud temal ju ikka wõimalik, oma terwet juurt sõjawäge kõite filmas pidada. Siisgi — Türgi forraline wägi pidas ikka wähegi korda. Aga üleannetud wabatahtliste hulgad, kes sõjawäe kaapas käiswad — nimelt

röövimisele harjunud albanlased — pidasivad oma päättööks just röövimist ja tapmist. Sadasid külasid rööviti ja põletati maha, nende hulgas wiimati ka õitsew Larisja linn; wiljad häwitati wäljadelt, ja looduseilus lohkaw Tessalia muudeti pea kõrbeks. Weel koledam oli wabatahtlikkude tegewus Epiruses. Kui Greeka wägi säält oli taganenud, tungisivad nad külade kallale kus greeklased asusivad, ja käisivad nende e'lanikkudega metslikelt ümber; naesed ja neiud häbistati, wanadelt ja lastelt pisteti filmad wälja, lõigati ninad ning kõrwad maha, ja siis piinati need õnnetud wähehaawal surnuks. Ja tõik see sündis Türgi korralise wäe silma all ja nina ees! — Türgi wäe ülemad ei usaldanud, wõi ei tahtnudgi wabatahtlikkusi nende tooreste tegude kallalt keelama minna. Wihameel kristlaste wastu on ju türklasteweres olemas.

VI.

R a h u.

Turka kitsuse wõitluse järgi ei wõinud Greekal enam sõja edasipidamisest pisemat lootust olla. Küll oli dieti Greeka wägi alles ära wõitnuta — ei ühtgi suuremat lahingit olnud ta kaotanud, sõjawäe arw ei olnud ka tuntawalt wähenenud, kuna wõitlustes langenuid wõi haawatuid kunagi palju ei olnud, ja wangi sattunud ei olnud suuresti kedagi, kuna türklaste tagajamine nii kõhn oli. Päälegi seisis hulgana maawäge alles kodu. Sõjawäge oli Greekal weel küll. Mis aga tähtsam on kui wäehulga arw: Waimustus ja wõidukindel meelsus, see oli Greekal täitsa kadunud, ja sellega ta wõidulootus.

Et enam lootustgi ei olnud, et Greeka wägi weel waenlast kinni pidada suudaks, siis nägivad greeklased nüüd seda hirmutonti ilmsiks saama, mis neid wahel unes kohutamas käinud: Et türkklased weel kord Hellase püha pinda tallama tulewad. Kardeti iga päew Türgi lippusid Ateena ees leh-

wima nägewat, ja ju hakkas rahwas päälinnast wälja kolima. Ikka waljumini igatseti nüüd r a h u.

Nagu eespool nimetatud, oli Greeka walitsus ju aprilli lõpul riikisid palunud, sõjas rahujobitajaks tulla. Aga riikide ühist etteastumist keelas Saksa riigi tõrkumine, kes arwas, et Greeka pidada otselõhe ise Türgiga kauplema — suured riigid ei pidawat wahela minema, kuna Greeka nende keelust, sõda mitte algada, ei hoolinud. Nähtawalt soowiti Saksa poolt Greeka täielist alandamist. — Saksa keiser oli ju end sultani „ainsaks sõbraks“ nimetatud, hoolimata sellest, et ta õde Greeka kroonprintsi abikaasa oli ja Greeka riigi äpardus kuningast ning ta peret aina jalameheks jätta ähwardas. Kuid teised suured riigid arwasiwad õnneks teisiti, ja maikuu esimestel päewadel hakati suurte riikide jaadikute wahel rahutingimiste pärast rääkima. Aga asi edenes pikkamisi, sest mõlemad sõdijad riigid paniwad tingimisi ette, mis sootuks wõimata täita oliwad. Türl tahtis terwet Tessaliat omale ja pääle selle suurt sõjakulu tasu, Greeka soowis aga rahu ilma mingi ohwrita. Suurte riikide tõfiste ettepanekute järgi lepiti wiimati 6. mail sõjariistade puhkuse pärast kokku, mis 17. päewa pidi kestma. Sõda kuulutati siis lõpetatuks, aga nagu kuulsime, ei suutnud see ometi enam greeklaste kaotust Domoko juures ära hoida (kui nimelt greeklaste taganemist ilma otsustawa wõitluseta, kaotuseks tuleb pidada). Et sõjariistade puhkus toime saadi, sündis suurelt osalt W e n e K e i s r i mõjuwa soowi pääle, kes sellelgi korral end Türgi kristlaste diglasena sõbrana awaldas.

Türgi poolsete rahutingimiste seas oli teadagi see punkt üks, et Greeka end Kreetast foristagu. Selle tingimise oli Greeka ju iseenesest täitnud. Greeka wägi toodi Kreetast ära, kuna Greekal oma poegi nüüd kodu libedamalt waja oli, ja päälegi lootis ta sellega suurte riikide silmas paremini armu leida, kui nende ammuse soowi ära täidab. Põlkownik Wasfos jõudis ju 28. aprillil Ateena, ja wiimased Greeka mehed lahkusiwad jäänalt 3. mail.

Uga et Greekal sugugi tahtmist ei olnud Kreetat täitsa maha jätta, seda tunnistas Basjose kuulutus, mida ta saarelt lahtudes avaldas: „Saart walitsetakse edespidiigi printsi Georgi nimel. Igal pool Kreetas, kus suured riigid lippu pole tõstnud, walitseb rahu, kohtud ja walituskohad talitawad nagu rahu ajal.“ — Samuti oli selge, et määsulistel sugugi mõtet ei olnud, seni sõjariistu maha panna, kui weel Türgi wäge saarel liikus. Waewalt oli Greeka wägi saarelt läinud, siis tungiswad määsulised oma jõuga Hierapetra kallale, kuid suurte riikide laewade pommid sundiswad neid oma nõuu katti jätma. Et aga määsajatel põhjust küll oli, oma nõudmisest kinni pidada — et nad sultani alt täitsa lahti saaks — seda näitawad Kandia sündmused samal ajal selgesti küll. Sellest hoolimata, et suured riigid siia oma mehed sisse oliwad pannud, tegi Türgi halb rahwas siin ometi uue weresauna kristlaste wastu, milles 14 kristlast surma sai. Ja sügisel sündiswad sääl weelgi uued tapmised, kus ka Inglise wäge langes. Uga see andis ka siis asja, et Türgi wõim saarelt üsna koristati.

Hõlbus on arwata, et selle 17 päewase sõjariistade puhkuse aja sees, mis 6. mail wälja kuulutati, päris rahu joonde ei wõinud saada. On ju teada, kui tasapidi nii nimetatud „Euroopa kontsert“ oma asju ajab. Waherahu pikendati siis esiti 28. maini, ja siis weel „seniks kui rahu pärast läbirääkimised otsusele saawad.

Uga need ei tahtnud ega tahtnud otsusele jõuda. Mõlemad sõdiwad pooled oliwad kanged oma õigust taga ajama — õieti pidiwad nad seda olema, sest kumbgil walitusel oli karta, et kui ta hõlpsa hinnaga rahu teeb, oma alamate seas kanged pahameelt sigitab. Türklased karjusiwad täiest kõrist, et wõidetud Tessaliat enam käest ära ei tohita anda — teeb sulttan seda, siis pole ta kellegi õige prohwetit asemik. Wõitja pidada ometi oma wõiduwilja lõikama, muidu ei olla õigust ilmas.

Greeka pool jälle ei tahetud sellest kuuldagi, et walitus tolli maad ära lubaks; teeb ta seda, siis ei kõlbada ta kuhugi ja wõida end koristada. Säärasel wastastikku seisul oli suurtel riikidel väga raske, mõlemate nõudmisi võimalikult ühte so- bitada ja kirikut keset küla ehitada. Ning see asi wenitas rahu saamist väga pikale.

Greekale oleks midagi üliwäga tarwiline olnud, wõima- likult pea rahu jälle kätte saada, sest sõjajalal seiswa wäe ülewal pidamine päris iga päew püüdu suuri kulusid. Ja Greeka riigi raha-asjad olivad ju enne sõda sandil järjel, nii et riigi wõla intressifidgi maksta ei jõutud ja riigi pankrott äh- wardas. Sõja läbi oli teadagi asi weel palju pahemaks läinud, sest sõda oli suured jummad neelanud. Küll oli wäljaspoolt Greekale sõjakuludeks palju isamaalisi ohwrisid toodud, aga see ei piisanud. Ja nüüd ähwardas weel uus koorem kaela tulla: Sõjakulu tasumine. Sellest suured riigid ikka Greekat päästa ei suutnud, sest kuna nad Türgi nõu- ded Tessalia kohta küll tagasi lükkasiwad, pidiwad nad ometi seda jallima, et Türl wõiduhinnaks sugu sõjakulugi saaks, kuigi mitte nii palju kui päris. Sõjakulu tasuks pidi mui- dugi raha jälle laenatama, aga et seda muidu saada lootust ei olnud, kui suured riigid käemeheks heidawad, siis nõudsiwad need digusega, et Greeka rahatalitus riikide walwu alla sea- tagu, sest muidu ei oleks lootagi, et Greekast maksjat saab. Nii dige kui see nõudmine oli, pahandas see ometi greeklasi väga; nad rääkisiwad oma auu alandamisest, riikliku iseseis- wuse kaotamisest jne. Aga et neil teist teed rahasaamiseks ei olnud, raha aga Tessalia tagasi saamiseks ainult waja oli, siis pidiwad nad lõpuks hapu duna külge hammustama.

Et aga Greeka kangesti iga ohwri wastu tõrkus, mida rahu saamiseks nõuti, siis wiibis rahu tegemine muidugi lüüa ega aidanud jaks Greeka poolt tihti uuendatud soo- nid, et suured riigid rahutegemisega ruttaks. Ja selle läbi pidi Greeka ikka enam kannatama. Sest kui türklased aru

jaiwad, et Tessalia nendele jäämist ikka ei olnud, hakkasiwad nad jäl alles dieti häwitama. Wili wäljadelt weeti Türgi wäe leeri, ehk kus see kaugel oli, pisteti aga põlema, külade ja linnade häwitamist jatkati weel agaramalt.

Türk katjus küll tõit nõuud ära, et Tessaliat omale pidada, milleks tal sugu ka hääd põhjust oli, kuna jäl muist alles Türgi suguline ja Muhamedi usuline rahwas asub. Kui nägi et seda sõja wõiduhinnana ei saanud, siis pakkus Kreetat selle wastu wahetuseks — wõtku pääle Greeka Kreeta (et see nii kui nii ikka Türgilt kaob, seda ta muidugi märkas), jätku selle wastu aga Tessalia temale. Aga ei sellegi kaubaga lepitud.

Terwe juwi otja kaubeldi ja tingeldi rahulepingu kallal, alles sügise suutsiwad suurte riikide saadikud selle tingimised kokku septsjeda — kuigi need kohati weniwaks ja kahtlaseks küll jäiwad — ja siis pandi nad nii Greekale kui Türgile alla kirjutamiseks ette.

Rahutingimised oliwad lühedalt kokkumõetult järgmised: Esimene punkt määras piiri juures ettemõetawad muudatused ära, mis lepingu kõrwal olewale kaardile ka üles märgiti. Maad juurest Türk ligi ei saanud, mõningad ribad aga, kuid nii, et temale edespidi parem sõjalik seisukoht sai kui seni. Pääle selle määrati, et piiri ajaw komisjon weel mõnda muudatust Türgi tuluks wõib teha. Selle tähenduse tõttu tuligi 1898 kewadel piiri ajamisel palju waidlusi mõne koha kallal, mida komisjonil raske oli otsustada). Teine punkt määrab, et Greeka Türgile 4 miljoni Türgi naela (umbes 32 milj. rbl.) sõjakulu maksab. Selle tasumine peab nii jündima, et Greeka wanemad wõiglasjed kahju ei saa, ja sel- lepärast seatakse Ateenasse komisjon, kuhu iga riik liikmeid nimetab, ja selle hooleks jääb järele waadata, et nii sõjakulu kui muud wõlad tasutud saawad, mille jaoks neil Greeka riigi jissetulekute ja nende tarwituse kohta ülewalmamise õigus on.

Kolmas punkt seab, et greeklastel Türgi riigis senised õigused ja wabadused alati jääwad.

Neljäs punkt tegi kindlaks, et 17 päewa pärast selle lepingu mõlemapoolist allakirjutamist weel mõlema sõdija riigi saadikud oma wahel neid asju seletama hakkawad, mis siin waja jäänud, nagu wangide tagasiandmise üleüldise andeksandmise ja sõja läbi kahju saanutele tasumise andmise kohta käiwaid küsimusi.

Viies punkt käib Greeka konsuli=ametite ja Türgi ametikohtade wastastikku oleku kohta ning rääkis ühest riigist teiseesse põgenenud pahategijate tagasiandmisest.

Kuues punkt: Sõjaolet Türgi ja Greeka wahel lõpeb kuu aega selle järele kui teises punktis nimetatud tingimised täidetud on ja rahaasjade komisjion sõjakulu tasumise kohta määrused teinud. Siis annab Tüürk wõidetud maa Greeka tagasi, mille kohta ligemalt mõlemad riigid oma wahel weel leppigu.

Seitsmes punkt seadis, kuida wastastikku läbitäimine ja kaubandus mõlemate maade wahel jälle joonele saab.

Kaheksas punkt korraldas, et kuni mõlemate maade wahel jälle konsulid hakkawad toimetama, ajutised asjamehed suurte riikide walwu all nende ametit talitawad.

Wiimati üheksas punkt ütles, et kui Türgi ja Greeka wolinikud oma wahel mõne asjaga walmis ei saa, siis suurte riikide seatud wahetohus kindla otsuse annab.

Suurte riikide wolinikud kirjutasiwad selle lepingu oma poolt 6. septembril alla, aga nii Tüürk kui Greeka kahkleksiwad asjaga weelgi weerand aastat. Alles Jõulu eel saadi sultani allkiri, ning jugu hiljem kinnitati seda ka Greeka poolt, kus saadikutefogu oma hääksarwamise oli andnud.

Kuid lepingu kuuenta punkti selguseta olet, mis Tessalia tagasiandmise kohta kindlat määrust ei toonud, andis weelgi asja aastaks jagelemisteks. Tüürklased ei tõtanud muidu Tessalialast wäljaminekuga, nõudsiwad enne oma sõja=

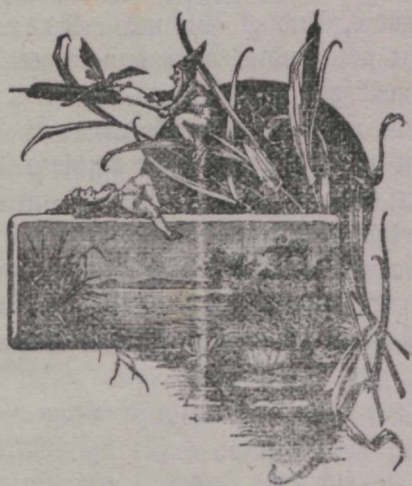
kulu kätte, ja alles juwel 1898 juudeti suurte riikide tungil Türgi wäge Greeka pinnalt wälja saada, millega siis sõja-
käigule kriips alla tõmmati.

Nastad peawad parandama, mida tund on rikunud. Ribedasti peab Greeka nüüd kahetsema, et ta nii tujukalt ja mõtlemata moel üle Europa keelu sõjasse tõttas, mille wastu end ometi nii lehwasti oli walmistanud ja milles ta sõja-
wäe juhatus ning korraldus nii kõhn oli. Wõitjale oleks sõja tervgemeelne algamine andeks antud — wõidetule tõi see mõrudat wilja. Kaotatud sõda on Greeka maad ta majanduslises edenemises 20 aastat tagaspidi heitnud — Suur-Greeka püüded aga jaks korraks aina surmanud, arwamata ajaks uimastanud, Greeka = sõbralise liikumise Europas lõpetanud. Põhjuste pääle, mis Greekale selle witsa kaela tõi, on ju eespool tähendatud; pää-asjaliselt seiswad need selles kurwas eratondlikus olekus, mis täitsa Greeka wanne on. Erafondlik meel wõis nii kaugele minna, et isegi sõja wõi rahu küsimust — mis hõlpsasti terve riigi ning rahwa eluküsimuseks oleks wõinud saada — ometi kihutus-abinõuks wõidi tarvitada, ning nii moodi filmapilgu tujus omale sõda kaela tõmmata.

Türgile ei lubanud Europa küll sugugi seda wõiduwilja täiesti lõigata, milleks wõidurikas sõda, mida ta oma poolt suure hoolega ja kuluga oli walmistanud ning pidanud, temale diguse oli andnud. Aga Europa põhjusemõttesse ei mahu see, et mingi kristlik maa, mis ju kord pool-
kuu alt wabanenud, weel uuesti ta orjusesse langeks. Ning see on õige. — Otskohene wõiduhind Türgile oli aina wähenenud — sugu sõjakulu ja pisut piiridiendust — aga hoopis enam ja tähtsam oli see wõidu-ann uendus, mida wiimne sõda temale saatis. Türglane oli enami poolteise aastajaja pikkuste alatiste kaotuste järele kord ka wõitja. Wäga tähtjas on temale, et Europa tundma on saanud, kuida Türi ühti nii „haige mees“, lagunew riik ei ole, nagu enamasti arwatud. Wiimases sõjas on ta aga nii oma sõjalisest kui majandus-

lifest wõimust näitusi andnud, mis teda wõi mõne Europa suure riigi kõrwal lubawad seista.

Et nüüd Türgi riigi surmatundi weel uii pea oodata ei ole, siis tohib seda enam loota, et Europa riigid tõsiselt selle eest hoolitsewad, et sultani ristiusku alamate eluford ometi wahegi nii saab, et elada wõib. Sünnib see, siis saab ometi see otstarbe täidetud, mille pärast wiimne sõda süttis, mida Greeka täita püüdis, kuid ei suutnud. Kreeta saare kohta, mis nimelt sõjaks asja andis, ongi õnneks see sündinud. Europa riikide, nimelt aga meie Keisri siidil nõudmisel saab Kreeta iseseiswaks riigiks (kuigi ikka nimepidi Türgi alla jääb ja temale maksu maksab), ning saab omale päälegi selle walitseja, keda ta nii kangesti ihtas: Greeka printsi Georgi. See asjakord on Kreetale parem weel kui otse Greeka külge saamine: Tal pole Greeka wõlakoormat ühes kanda. Ning ajojooksul wõib ühinemine ikka weel tulla. — Nii siis jääb wiimse kurwa sõja kohta ometi see troost: Et walatud nii wahwa werd, ei ole a s j a t a.

Hermann'i trükikoja raamatukaulusest on saada:

	Kop.		Kop.
Anna Saava luuletused. I. ja II. aune.	20	Karstuse laulik. Toimetanud Mag. A. Kooli	5
Aunlane ja illo. Jutt Eesti muistest ajast. Jutustanud K. A. Hermann.	5	Kes tegi? Nudisjutt. Kirjutanud M. Põbder.	20
Cesti rahvalaulud. Segakoorile. Kogunud ja trüffi andnud Dr. K. A. Hermann.	50	Laulu ja mängu leht. 3. kuni 13. aastakäik. Dr. K. A. Hermann.	120
Cesti Piibli ümberpanemise lugu Meie Piibli 150-aastase juubeli mälestuseks kirjutanud W. Reiman, Kolga-Jaani õpetaja. Teine trüff.	20	„Linda“ aktüad. Eduard Wilde jutustus.	30
Cesti Rahwa Wabastuse Seitsemekümneviie Aasta Juubeli Tänuaulupidu laulud. Sega- ja meestekoorid.	75	Lapse mälestus ja teised algupäralsed jutud	16
Cesti keele Lause-õpetus. Cesti keele grammatikateine jagu. Kirjutanud Dr. K. A. Hermann.	40	Lufus süda. Romaan Saia keele järele kirjutanud J. Pärn.	20
Cesti nooremate luuletajate album.	25	Laulu faja. Soololaulud koori ja molaheliga meeste- ja segahäätel ühes laulda. Trüffi andnud K. A. Hermann.	15
Juula. J. Pärn'i jutt noorele rahwale ja teised õpetlikud ja lõbusad lugemised.	20	Luternise wäikene Katekismus. II. trüff.	6
Juimesed ja juhtumised. 7 õpetlikku juttu. Cestistanud M. Põbder.	20	Maie ja Mihkli kosjad ehk Klaas weini. Näitemäng tolmest waatuses. Kirjutanud A. Weizenberg.	15
Kaljukoopa kallatwarandus.	20	Maimu. Jutt Eesti muinasajast. Kõkkupalminud A. Kizberg. Teine täiendatud trüff.	20
Kibuwitja öied. Teine aune. Luuletanud Elije Nun.	20	Noodi-õpetus ja kookutõla-õpetus. II. parandatud trüff. Kirj. Dr. K. A. Hermann.	60
Kuninga Salomoni warakawandused ja teised õpetlikud lugemised.	30	Põllumehe käfiraamat. Piltidega. Väljaandnud P. Ogram. Kõwasti poogitud.	70
Külmale maale. Kirjutanud Ed. Wilde.	30		60
Kõrtsi-raamat. 20 wana juttu, armjaks ajawiiteks kõrtsis käijatele. M. J. Eifen.	10	Rõõmsaid pühi! Mõnu'ad pühade jutud. Kimbus kõitunud P. Grünfeldt	20
K. A. Hermann'i salmikud. Teine kimbufene.	30	Pärisorjade Wabastaja Wilham Wilberforce.	30
Koka-raamat 1020 söögi valmistamise õpetusega. Väljaandnud Jaan Koor, õppinud kofk. Teine täielikult parandatud ja suurendatud trüff.	80	Palngem. Igapäewane palweraamat lühiteste palwedega ja lauludega. Kirja pannud õpetaja M. J. Eifen.	20
		Püha kiwi ja teised õpetlikud lugemised.	30
		Segakoori laulud. Romponeerinud Miina Hermann.	30

	#op.
Raha-angu jutud. Rahwa suust kõlku korjatud. Toimetanud Mag. Noofi.	5
Rohu lillekehed. Vuulet. Helmi.	10
Suure ilma realistid. Würost Meschtscherskij roman Peterburi elust. Cesti keelde J. Van. Est- mene j. teine jagu.	20
Sutve raamat. 13 juttu.	30
Täieline Cesti-Wene sõnaraa- mat. Kirjutanud Dr. K. A. Her- mann.	125
Täieline Wene keele õpiraa- mat. Zsearanis Cesti koolidele ja iseõppimise tarbeks. Kirjutanud Dr. K. A. Hermann. Kõwasti kõidetud.	50
Pehmete kaantega.	40
Uued meestekoorid. Cesti laulu- kooridele. J. M. Sommer.	50
Waimulikud laulud. J. Berg- mann.	26
Wene keele õpiraamat. Küla koolidele ja iseõppimise tarbeks. Kirj. Dr. K. A. Hermann. Kol- mas trükk.	20
Wästriku Madu. Kippari une- rohi. Ed. Wilde uudisjutud.	20
Õhtufed lõbutunnid, milles tähtjas A. Ripberg'i kirjatöö: Uhe wäitese talukoja ajalugu.	30
Üks kord üks, suur ja wäike, Cesti, Wene ja Sassa keeli.	100
täkki.	65
Koolilaste taeku kalender.	3
Soomesugu muinasajast. Kir- jutanud H. Prants.	20
Wime-ugused uued tantsutü- kid wiilikile. H. Schmalz.	20
J. Kunder'i aigupärastised muuletused.	30
Jlu hääl. Uus noodi raamat kõbu, kiriku kooli ja kooridele. Wäljaandnud Dr. K. A. Hermann.	30
J. Kalmusaare linnelaulud.	25
Kriwmi d'ied. I. J. Kalmusaar.	40
II.	30
Armaastuse keeled. Kõrkupead- nud H. Prants.	20

	#op.
Wanemuise kandle-hääled 4- häälega meestekoorile.	25
Armaastus poliitsei käsut. Ph. Berges'i Amerika kriminaal jutt. M. Pöbber.	20
VI. Cesti üleüldise laulupidu segakoorid.	35
VI. Cesti üleüldise laulupi- du meestekoorid.	35
Esimese Läänemaa laulupidu laulud.	35
Teenijate palga-raamat, moona ja raha-palga jaoks.	10
Korteri raamat.	6
Maku = raamat (Заборная книжка), kuhu wõlgu jäänud laup sisse kirjutatakse, Wene ja Cesti keeli.	10
Kirjanduse ajalugu. Dr. K. A. Hermann.	250
Kalew ja Linda (sõnade jagu).	10
Fridtjof Nansen'i reisirahtu- mised Põhja Jäämere jääl ja piiaedused. Kirjutanud M. Neumann. I. anne.	20
II. anne.	30
Salapolizei. Sherlot Holmes'i imefikud uurimised. H. Prants.	26
Külaletid. Õpetlikud lugemised wanast- ja uuest ajast. H. Prants.	20
Romaan Kuninga tütrest. Aja- loolik põnew romaan. H. Prants.	20
Rikka ja waeke pu mad. K. A. Hermann.	10
Palufene wana Cesti ajalugu. K. A. Hermann.	10
Kodulaste raamat. J. Berg- mann. 5. trükk.	20
Naesterahwas neu-, mõrdsja- abikaasa- ja emana. J. C. Kotalia.	100
Õja-raamat. Kirjeldused wiim- sest Türgi-Greeka sõjast ning Türgi ja Greeka rahwast. H. Prants.	30
1) Ameti poolest kosilane. 2) Uus tooneitsi. Eduard Wilde. (Kirjaniku pildiga.)	20

Pääle nende on ka kõiki teiste kirjastajate katal ismunud jutu, õpetlikka-
ja noodi-raamatuid jaada.

